

Pregledni rad
Primljeno: 13. prosinca 2019.
<https://doi.org/10.20901/pm.57.3.03>

citation and similar papers at core.ac.uk

brought to

Politička ekonomija Hrvatske. obnova kapitalizma kao “pretvorba” i “privatizacija”

DIMITRIJE BIRAČ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Rad se ponajviše bavi analizama hrvatskih ekonomista o procesu pretvorbe i privatizacije 1990-ih. Posljednjih desetljeća, posebno od prvih višestranačkih izbora u travnju 1990., proces političko-ekonomske transformacije presudno je utjecao ne samo na društveno-ekonomsku strukturu Hrvatske nego i na hrvatsku polit-ekonomsku misao. Pregledom znanstvenih radova hrvatskih ekonomista, polit-ekonomista i sociologa te njihovom daljnjom analizom rad ima ambiciju pridonijeti novom pristupu proučavanja procesa pretvorbe i privatizacije. Uza sve razlike u mišljenjima te istraživačkim zaključcima, hrvatski analitičari u jednom su suglasni – bez pretvorbe i privatizacije ne bi se razvio ni kapitalizam u Hrvatskoj. U ovom radu razvija se teza da je proces pretvorbe i privatizacije u suštini bio obnova kapitalizma putem primarne akumulacije kapitala. Ono što se još naziva i divljim kapitalizmom, *crony*, pa i tajkunskim kapitalizmom, zapravo je bio uobičajeni tijek nastanka i razvoja kapitalizma periferije. Pritom se njegova specifična osobina tiče nacionalne države kojoj je pripala uloga stvaratelja sistema i vladajuće klase, umjesto da se zbiljo obrnuto – da je vladajuća klasa stvorila državu i ekonomski sistem. Istovremeno je namjera rada pokazati da nisu dovoljno precizne tvrdnje prema kojima je proces pretvorbe i privatizacije trebao i mogao biti pravedniji u slučaju pobjede druge političke opcije. Na temelju navedenog može se bolje razumjeti paradoks da je Hrvatska u proces pretvorbe i privatizacije ušla kao jedna od zemalja s najboljim pretpostavkama, a iz njega izašla kao jedan od najneuspješnijih primjera.

Ključne riječi: pretvorba, privatizacija, kapitalizam, primarna akumulacija kapitala, nacionalna država

1. Uvod

Ovaj rad bavi se polit-ekonomskom analizom procesa pretvorbe i privatizacije u Hrvatskoj, odnosno hrvatskom transformacijom u devedesetim godinama 20. stoljeća. Može se konstatirati da je spomenuti proces od presudne važnosti za kasniju

hrvatsku ekonomiju, ali i politiku. Stoga se bez njegova poznavanja ne mogu potpuno razumjeti ni kasnija politička ekonomija ni ekonomska politika.

Pregledom i analizom dijela napisanih radova o pretvorbi i privatizaciji došao sam do spoznaje da hrvatska politička ekonomija nije napredovala u smjeru koherentnijeg, sveobuhvatnijeg i realnijeg objašnjenja ekonomskih procesa 1990-ih godina. Pritom se rukovodim nedvosmislenom izjavom poznatih jugoslavenskih, kasnije i hrvatskih ekonomista Dragomira Vojnića i Vladimira Veselice da “fenomen podržavljenja društvenoga vlasništva ni do danas nije dobio odgovarajuće teorijsko objašnjenje... Od ekonomista znanstvenika nešto veću pozornost teorijskoj razradi problema podržavljenja društvenog vlasništva posvetio je samo Branko Horvat” (Veselica i Vojnić, 2007: 909). Stoga je ovaj rad koncipiran kao teorijski doprinos političkoj ekonomiji hrvatskog kapitalizma.

U radu se, dakle, neću baviti kvantitativnom analizom pretvorbe i privatizacije ni ponašanjem tadašnjih aktera i različitim načinima privatiziranja društvenih i podržavljenih poduzeća, kao ni njihovom usporedbom s drugim državama. Moja je kritička analiza radova hrvatskih ekonomista kvalitativna i u odnosu na njihov teorijski doprinos političkoj ekonomiji i u odnosu na glavnu hipotezu rada.

Glavna hipoteza rada jest sljedeća: proces pretvorbe i privatizacije u Hrvatskoj glavni je dio procesa obnove kapitalizma. Taj najznačajniji događaj političke i ekonomske povijesti Republike Hrvatske realiziran je procesom prvobitne akumulacije kapitala u kojemu je ključnu i nezaobilaznu ulogu igrala hrvatska država. Po tvrdnjama slovenskog sociologa Rastka Močnika (iz njegova pogovora “Kakšna država za kakšen svetovni red?” slovenskom izdanju knjige Carlosa Ville *Nova država za novi svetovni red*, Ljubljana, 2017), država igra dvostruku ulogu – svojim nastankom kao “buržoaska država” prekida samoupravne procese u društvu i kao nacionalna država provodi razvlaštenje radništva. To su nasilni i politički činovi *par excellence*.

Rad je podijeljen na tri dijela u kojima ću pokazati opravdanost svoje tvrdnje. Najprije pojašnjavam svoj istraživački pristup analizi procesa pretvorbe i privatizacije, u skladu s kojim ću naknadno analizirati radove hrvatskih ekonomista. Drugi dio sastoji se od dvije cjeline. Najprije prikazujem zajedničke karakteristike citiranih ekonomista u njihovom međusobnom odnosu, da bih onda izdvojio ključne razlike u odnosu na moju hipotezu i svrhu rada. Treći dio je pokušaj analize inicijalne uloge hrvatske države u prvobitnoj akumulaciji kapitala. Potom slijedi zaključak.

2. Neki metodološki problemi

Za proces pretvorbe i privatizacije može se reći da je nulta točka hrvatskog kapitalizma. Kad kažem *kapitalizam*, ne mislim samo na ekonomski sistem, nego i na politički sistem, odnosno sveobuhvatnije, mislim na društveno-ekonomski sistem.

Da je spomenuti proces u realnosti i dalje aktualan, vidi se iz činjenice da većina strukturnih ekonomskih problema ima ishodište u 1990-ima: od nepovoljnog omjera osiguranika i umirovljenika, niskog životnog standarda, problema iseljavanja, preko trgovinsko-uvozne nasuprot industrijsko-proizvodno-izvoznoj orijentaciji, pa do općeg zaostajanja hrvatske ekonomije u odnosu na ostale zemlje Europske unije. Navedeni strukturni ekonomski problemi u svom kretanju postaju i politički problemi, time zatvarajući krug političke ekonomije.

S druge strane, teorijski, kod ekonomista više-manje postoji konsenzus da se u principu napisalo gotovo sve što se moglo napisati o pretvorbi i privatizaciji. Dakle, bio je to nužan proces prijelaza iz (kriznog) manje efikasnog sistema društvenog vlasništva u efikasniji sistem privatno-kapitalističkog vlasništva. Naravno, bilo je puno propusta zbog kojih se u javnosti na te procese gledalo, a i sada se gleda, kao na veliku pljačku koja je pojedincima omogućila bogaćenje. Da je bilo više pameti i opreza, stvari su mogle biti drugačije, posljedice pozitivnije, smjer kojim bi hrvatska ekonomija krenula povoljniji, hrvatski kapitalizam danas puno konkurentniji i efikasniji te, konačno, hrvatski građani mnogo zadovoljniji i s mnogo većim standardom (npr. Jurčić, 2010). Zato i postoji ograničenje kod novog pisanja radova na tu temu.

Čitatelj će kasnije u tekstu dobiti detaljan uvid u to, a sad ću samo konstatirati da zbog tog ograničenja ekonomski radovi zadnjih desetak godina ili obrađuju pojedine aspekte procesa 1990-ih (čin pretvorbe, djelovanje nove ekonomske elite i političkih struktura, posljedice na današnji ekonomski sistem itd.) ili naknadno analiziraju proces u cjelini pa zaključuju, pomalo tautološki, da bi, da je tada kojim slučajem bilo drugačije, i danas bilo drugačije. Međutim, smatram da nam cjelovita, sveobuhvatna teorija tog historijskog kolosalnog događaja i dalje nedostaje.

Ovaj rad svoj teorijski doprinos vidi u analizi društvenih odnosa unutar kojih se konkretni ljudi, pojedinci nalaze i unutar kojih djeluju. Ali same aktere, naglašavam, ovaj rad nema ambiciju analizirati.¹ U ovom radu istraživački nije presudno koliko je točno poduzeća privatizirano, koliko se pojedinaca obogatilo ili kojim metodama (izigravanjem zakonskih propisa ili njihovim implementiranjem), nego

¹ Pokušat ću to ilustrirati na primjeru pobjede HDZ-a i dolaska Franje Tuđmana na vlast u proljeće 1990. Taj se događaj, ugrubo, može analizirati s njegove objektivne i subjektivne strane. Analiza prve uključivala bi čimbenike poput krize u Istočnom bloku i njemačkog ujedinjenja, jugoslavensku krizu, događanja na Kosovu i u Srbiji, događanja u JNA, zatim u Sloveniji, djelovanje KPH/SKH generalno i posebno u odnosu prema hrvatskim Srbima itd. Analiza druge uključivala bi idejno i praktično-političko djelovanje Tuđmana i njegovih suradnika u organiziranju HDZ-a, njihovu komunikaciju s hrvatskim komunistima na vlasti, s oporbenim strankama, sa slovenskom oporbom, zatim organizacijski rad i pripremu za izbore. Drugim riječima, objektivna analiza tražila bi odgovor na pitanje kako su nastale političke i ekonomske prilike za pobjedu, a subjektivna na pitanje zašto je baš HDZ pobijedio.

nas zanima što je omogućilo postojeći kontekst u kojemu su ove ili one politike bile moguće. Bitne su kvalitativne, ne kvantitativne promjene.

Započinjem s dvije krupne podjele koje su mi pomogle pri definiranju istraživačkog problema i načina njegovog istraživanja. Prva se tiče konceptualiziranja same problematike, a druga postavljanja načina istraživanja. Pritom uvodim sljedeće koncepte: (1) koncept prijelaznog razdoblja i socijalizma te (2) koncept prvobitne akumulacije kapitala.

Tvrdim da se ekonomski procesi 1990-ih godina mogu bolje razumjeti ukoliko se razumije i sam društveno-ekonomski sistem od kojeg transformacija i polazi. Na primjer, izjava da "prijelazno razdoblje u političkoj ekonomiji socijalizma označuje prijelaz iz kapitalizma u socijalizam, a u ovom se slučaju radi o obrnutome procesu, tj. o prijelazu iz socijalizma u kapitalizam" tek je napola točna (Vojnić, 2003: 626). Isto vrijedi i za izjavu da tranzicija označava "povratak" (prijelaz) iz socijalizma u kapitalizam (Rohatinski i Santini, 1994: 3, 4).

Naime, može li se period prije 1990. zaista nazvati socijalizmom? Socijalizam označava prijelazni period od kapitalizma prema komunizmu kao besklasnom društvu, koje nikad nije postojalo. S druge strane, počevši s Oktobarskom revolucijom, u realnosti se prijelaznim periodom počinje opisivati period od kapitalizma *prema socijalizmu*. To je vrlo značajan korak u marksističkoj teoriji jer ukazuje na to da postoji svijest kako se kapitalistički odnosi ne mogu ukinuti preko noći, a posebno ne u jednoj ili više nerazvijenih zemalja. To je ujedno značilo i činjenicu da prijelazno (postkapitalističko) razdoblje sadrži osobine i tendencije i kapitalističkog i postkapitalističkog društva te da se može kretati u oba smjera, ali s većom vjerojatnošću povratka u kapitalizam. Kako navodi Močnik oslanjajući se na ekonomisticu Catherine Samary, "socijalizam nije stanje, nego tendencija". Postkapitalistička društva su "osigurala osnovne uvjete za izgradnju socijalizma, od klasne borbe ovisi (njihov) daljnji ishod" (Močnik, 2017).

Naizgled se čini da je svejedno označava li se onaj sistem socijalizmom, postkapitalizmom, komunizmom ili kojim drugim imenom. Međutim, bitan je sadržaj koji ispunjava svaki od tih pojmova. Poznata je zbrka oko pojmova i sadržaja koja je postojala u jugoslavenskoj političkoj ekonomiji (Mandel, 1967) i na temelju koje se sistem koji nije još prevladao kapitalističke tendencije zakona vrijednosti nazivao socijalizmom (to jest sistemom koji više ne sadrži zakon vrijednosti). Držim da bi primjereniji naziv za države koje su obnovile kapitalizam bio kapitalističke, a ne postsocijalističke ili postkomunističke države.

Drugi koncept koji uvodim jest prvobitna akumulacija kapitala (v. Marx, 1947; 1972; 1979; Rosdolsky, 1975). To je u suštini proces nastanka kapitalističkog sistema, uspostavljanje kapital-odnosa. Po Marxu, kapital-odnos nastaje ako uz robu novac (i privatno vlasništvo) postoji i roba radna snaga. Radna snaga postaje roba

u trenutku kad je radnik “dvostruko slobodan”, kad je lišen vlasništva i kad je slobodan čovjek, nasuprot robu ili kmetu. Stoga mu preostaje prodavati (iznajmljivati) vlastitu radnu sposobnost kapitalu. Drugim riječima, prvobitna akumulacija kapitala označava razdvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju i njihovo pretvaranje u najamne radnike u korist manjine vlasnika tih sredstava i/ili novca kojim realiziraju svoje vlasništvo. To je i najturbulentniji proces u životu kapitalizma, a često ga se znalo shvaćati samo kao historijsku epizodu određene kapitalističke zemlje,² kao da je pritom izostala svijest o dvjema zapravo presudnim osobinama. Prvo, prvobitna akumulacija jest proces kojim nastaje kapital-odnos, bilo to nakon feudalizma ili pak, a to je naš slučaj, kod obnove kapitalizma. I drugo, iako je taj proces najuže vezan za pljačkanje, zlodjela, kriminal, izigravanje zakona – riječju, iako je presudno politički, a ne ekonomski proces (koji se razvija u periodu konsolidacije) – njegova *differentia specifica* jest upravo razdvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju, tj., u našem slučaju, razdvajanje radnika od društvenog vlasništva.

Prema tome, proces pretvorbe i privatizacije kao prvobitna akumulacija kapitala u Hrvatskoj sadržavao je i sasvim dosljedne pojave kriminalnih aktivnosti, ali je presudno pretvorio samoupravljače u najamne radnike. To znači da je nerealna ona pretpostavka koja proces obnove kapitalizma zamišlja bez određenog opsega kriminalnih radnji, uključujući i “pljačku” tvornica. O tome ću reći nešto više u nastavku.

Prelazim na postavke samog načina istraživanja. Ovdje se, između ostalog, oslanjam na sovjetskog ekonomista Jevgenija Preobraženskog i njegov rad *Nova ekonomika* (Zagreb, 1983). Njegovu obradu sovjetskog ranog perioda, koju je iskazao i u debati s Nikolajem Buharinom, karakterizira inovativnost koja je kasnije uvelike zanemarena jer je Preobraženski bio politički poražen, fizički likvidiran i praktički izbrisan iz sovjetske misli. Rehabilitiran je tek 1988.

Njegova osnovna poruka bila je da prijelazno razdoblje treba analizirati upravo kao prijelazno, a ne gotovo, svršeno razdoblje.³ Prijelazno razdoblje koje je on analizirao, tzv. socijalističko, bilo je ono u kojem kapitalistički sistem *više* nije djelovao, a socijalistički sistem *još* nije djelovao te je kao takvo bilo puno proturječnosti.

² Pritom je Rosdolsky, na tragu Marxa, ustvrdio da ništa ne može biti pogrešnije od toga da se “u populariziranju Marxove ekonomije poglavlje o ‘prvobitnoj akumulaciji’ često razmatra kao po sebi vrlo važan, ali u osnovi ipak izvan prave ekonomske analize padajući, samo historijski Marxov ekskurs” (Rosdolsky, 1975: 116, 117).

³ Na to se kasnije referirao i Ernest Mandel: “... tek kad se u praksi steknu iskustva zrelog prijelaznog društva bit će moguća ‘čista’ društveno-ekonomska teorija tog društva” (Mandel, 1970: 261). Posebno je Trocki dijelio to mišljenje Preobraženskog: “politički i znanstveni cilj koji sam sebi postavio ne dopušta mi da o *nedovršenom procesu iznesem dovršenu definiciju...*” (Trocki, 1973: 196; kurziv D. B.).

Stoga je potrebna analiza više razina, odnosno treba se koristiti metodom apstrakcije. Tako Preobraženski poručuje, analizirajući tadašnju dinamiku državnog (tzv. socijalističkog) i privatnog sektora (u kojem djeluje zakon vrijednosti): “na stano-vitoj točki istraživanja” nužno je apstrahirati od prepreka “što sa svoje strane koče razvoj privatnog sektora privrede u njegovoj tendenciji prema rušenju cjelokupnog sovjetskog sistema” (Preobraženski, 1983: 265). A u vezi s državnim sektorom za Preobraženskog je najvažnije apstrahirati od ondašnje ekonomske politike države. Zašto? Kako bi “u čistom obliku istražio kretanje k optimumu prvobitne socijalističke akumulacije, kako bih otkrio funkciju suprotstavljenih tendencija, u što većoj mjeri u njihovu čistom stanju i onda pokušao shvatiti zašto konačan rezultat u zbiljskom životu slijedi jedan određeni tok a ne drugi” (*ibid.*: 31).

Preneseno na konkretnu situaciju pretvorbe i privatizacije u Hrvatskoj, navedeni pristup čini mi se efikasnijim. Dok neki ekonomisti u svojim radovima, kao što ćemo vidjeti, teže uključivanju hrvatske realnosti, njenu tekuću ekonomsku politiku, hrvatsko-srpske sukobe, pa i rat u analizu pretvorbe i privatizacije, ja u prvom koraku apstrahiram od svega toga.

Čitavu bih problematiku najprije prikazao unutar tzv. četiri razine istraživanja, kojih cijelo vrijeme treba biti svjestan.⁴ One se tiču tog presudnog procesa prvobitne akumulacije kapitala. Navest ću ih redom od apstraktne prema manje apstraktnoj: (1) obnova kapitalizma iz prijelaznog razdoblja (to je ono što naši ekonomisti nazivaju socijalizmom) *uopće*; (2) obnova kapitalizma iz prijelaznog razdoblja u tzv. socijalističkim zemljama, to jest u zemljama periferije i dijelu poluperiferije; (3) obnova kapitalizma iz prijelaznog razdoblja u Jugoslaviji i (4) obnova kapitalizma iz prijelaznog razdoblja u svakoj od jugoslavenskih zemalja, odnosno u Hrvatskoj.⁵

Na primjer, slovenski ekonomist Ivan Ribnikar piše, u skladu s navedenim metodološkim postavkama: “Svaka država koja prelazi na tržišno gospodarstvo po mnogo čemu predstavlja zaseban slučaj. Ta tvrdnja posebno vrijedi za Jugoslaviju gdje je prijelaz na tržišno gospodarstvo započeo koncem 1988. godine, odnosno za države koje su u to vrijeme nastale ili će tek nastati na njezinom nekadašnjem teri-

⁴ Pritom sam sve vrijeme svjestan svjetskog i europskog konteksta te njihovog presudnog utjecaja na događanja u Jugoslaviji.

⁵ Pritom su moguće barem dvije vrlo važne opaske. Prvo, bitno je uzeti u obzir socijalizam kao sistem za koji na kraju nisu ostvareni političko-ekonomski uvjeti, pa je zato objektivno i bila moguća obnova kapitalizma. U tom smislu može se reći da su postojali uvjeti i za alternativni ishod, međutim odlučio je subjektivni faktor ili političke snage. Drugo, ovim navođenjem razina impliciram još i da je nužno najprije analizirati konkretnu zemlju i njen povratak u kapitalizam, zatim analizirati drugu zemlju na isti način – i tek ih onda vrijedi uspoređivati, ako želimo praviti usporedbe. Drugim riječima, nisam siguran u efikasnost analize koja započinje usporedbom dviju zemalja.

toriju. Sve ostale države, naime, na tržišno gospodarstvo prelaze iz planske privrede s državnim vlasništvom nad poduzećima i centraliziranim uređenjem gospodarstva. U početku Jugoslavija, a zatim i sve njezine nasljednice, prelaze iz plansko-tržišnog ekonomskog sustava preko društvenog vlasništva i decentraliziranog uređenja gospodarstva (sjetimo se na primjer neprekidne ‘borbe’ za cijene svojih proizvoda, poduzeća, svoje regije ili svoje republike)” (Ribnikar, 1993: 31).

Međutim, zbog kompleksnosti zadatka i ograničenog prostora u radu se fokusiram na posljednju razinu, dakle na konkretnu analizu obnove kapitalizma u Hrvatskoj. Da bih stekao uvid u tu konkretnu analizu, moram u prvom koraku zanemariti upravo one procese koji u prvom koraku zamagljuju suštinu. U tom smislu primarni proces bila je obnova kapitalizma, koja je uz već postojeće tendencije krajem 1980-ih⁶ politički sankcionirana dolaskom HDZ-a na vlast. Hrvatsko-srpski sukob i ratna događanja, kriminalna privatizacija i sl. – sve je to u ovom slučaju “nadgradnja”. Time ne tvrdim da njih u potpunosti možemo razumjeti jedino na osnovi pojašnjenja procesa prvobitne akumulacije kapitala. Tvrdim da se oni moraju proučavati odvojeno, ali samo da bismo ih u stvarnosti mogli povezati. S druge strane, u većoj mjeri privremeno ostavljam po strani političke aktere i njihovu povezanost s ekonomskim elitama (starim i novim) jer želim istražiti procese koji su onda omogućili djelovanje političkih aktera i nositelja ekonomskih politika.

Prelazim sad na pregled radova hrvatskih ekonomista na temu tranzicije.

3. Tranzicija u radovima hrvatskih ekonomista

U ovom dijelu rada osvrnut ću se na radove hrvatskih ekonomista i njihove analize. Odmah želim napomenuti da ne težim cjelokupnom pregledu, koji je zbog ograničenih prostora i vremena nemoguć, niti ovim prikazom impliciram da su ekonomisti koje citiram jednodimenzionalni. Netko kao liberal ili neoliberal može donijeti teorijski validan zaključak te dati ispravnu karakterizaciju. Slično vrijedi i za predstavnike drugih škola ekonomske misli. Stoga se mogući prigovor koji je Velimir Šonje uputio Vjeranu Katunariću ne može primijeniti na ovaj rad (v. Šonje i Čučković, 2004). Također želim napomenuti da sam svjestan kako hrvatski ekonomisti tog vremena nisu analizirali, promišljali i pisali izvan okvira ekonomskih debata koje su se vodile i u Istočnoj Europi. Sve su to bile slične ideje o nužnosti promjene ekonomskog sistema s privatizacijom vlasništva kao prvim korakom. Međutim, podudarnost ideja hrvatskih ekonomista i tadašnjih dominantnih ideja ne umanjuje potrebu njihove kritičke evaluacije.

⁶ Te su tendencije konačno institucionalizirane 1988. Zakonom o poduzećima, kojim je počela “komercijalizacija poduzeća, te Zakonom o društvenom kapitalu iz 1989., izmijenjenom u kolovozu 1990. kojim je i omogućena privatizacija društvenih poduzeća” (Franičević, 1999: 6).

Kao što sam naveo, navedene ekonomiste i njihove doprinose promatram unutar sfere ekonomije i njene uže discipline političke ekonomije. U tom smislu ovdje mi je od njihova klasificiranja, na primjer, po školama ekonomske misli važnije i za rad svrsishodnije prikazati njihove misli u odnosu na moj pokušaj teorijskog doprinosa političkoj ekonomiji.

Prema tome, mogu izdvojiti tri razine ovog prikaza. Prva je detektiranje zajedničkih točaka u (polit)ekonomskim analizama na temu pretvorbe i privatizacije (ili prvobitne akumulacije kapitala). Druga je detektiranje njihovih međusobnih različitosti. Treća je detektiranje različitosti u odnosu na moje teze i svrhu rada.⁷ Ovaj dio rada posvećen je prvoj razini, a sljedeći dio bavit će se trećom.

Kontekst problematike pretvorbe i privatizacije konstruiram na temelju sljedećih radova za koje smatram da su među najznačajnijima:⁸ Ivo Bičanić, *Privatization in Croatia* (1993), Dražen Kalogjera, *Privatizacija u stabilizaciji i razvoju hrvatskog gospodarstva* (1993), Vojmir Franičević, *Privatization in Croatia* (1999) i *Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj* (2002). Tome pridodajem i članak Emanuela Savasa *Privatization in Post-Socialist Countries* (1992).

Navedene članke karakterizira pokušaj političko-ekonomske analize, odnosno sveobuhvatnijeg poimanja procesa pretvorbe i privatizacije. Tako je rad Ive Bičanića (1993) važan jer ekonomskim procesima prilazi s političkim naglaskom. Bičanić ukazuje na činjenicu da je privatizacijska paradigma započela već nekoliko godina prije osamostaljenja Hrvatske, što je u dobroj mjeri, prema njemu, odredilo smjernice i hrvatske privatizacije (Bičanić, 1993: 423-425). Taj će zaključak Bičanić dalje razvijati u svojim radovima, a slična se analiza može pronaći u tom obliku i kod Vojmira Franičevića. Zatim nas autor upućuje u sukob oko koncepcije daljnjeg procesa privatizacije između Mate Babića, tadašnjeg potpredsjednika Vlade zaduženog za ekonomiju, i Dražena Kalogjere, ministra privatizacije (*ibid.*: 428-431).

Kalogjerin rad je izvanredan jer, osim očite iskrenosti i korektnosti autora, čitatelja daruje mnogim detaljima i informacijama u vezi s tim periodom. Tako autor razbija jedan od tadašnjih mitova da se od privatizacije moglo očekivati proračunske prihode. Razumljivo je zašto je u ono vrijeme Vlada tako razmišljala, a u tome je i jedan od razloga Kalogjerina sukoba s Babićem. Razlozi su: "sanacija državnog

⁷ Čitatelju koji je upućen u postojeću literaturu o našem problemu jasno je da se velika većina ekonomista međusobno razlikuje u ekonomskim pogledima, ali isto tako jasno mu je da najveći dio njih dijeli i zajedničke točke, od kojih je svakako najznačajnija njihova prokapitalistička pozicija. Ovdje na drugoj strani mogu jedino izdvojiti dosljednog Branka Horvata.

⁸ Razumije se, ima još takvih radova, uključujući i knjige; dovoljno je spomenuti sljedeće: Goran Družić, *Hrvatska obratnica: stanje i perspektive hrvatskoga gospodarstva* (2004); Branko Horvat, *Kakvu državu imamo, a kakvu državu trebamo?* (2002); Željko Rohatinski i Guste Santini, *Pretvorba – Odakle dolazimo... kamo idemo?* (1994) itd.

proračuna, otpлата javnog duga i financiranje obnove zemlje”. Međutim, od toga neće biti ništa, i to zato što se “na tržištima u postsocijalističkim zemljama nudi preko 90.000 ‘socijalističkih’ poduzeća, a potražnja ne premašuje godišnje tisuću... ogromna je većina tih poduzeća sa zastarjelom tehnologijom, vrlo niskog stupnja organiziranosti, s izgubljenim ili reduciranim tržištima”, pa će biti “teško naći investitora koji je spreman istovremeno isplatiti državi procijenjenu vrijednost i investirati u revitalizaciju i modernizaciju poduzeća” (Kalogjera, 1993: 63). Čitatelj saznaje i da se Kalogjera zalagao za “brzu i ‘masovnu’ privatizaciju, privatizaciju ‘vlasničkim šokom’ jer za to postoje bolji preduvjeti nego u bilo kojoj socijalističkoj zemlji. Vrijeme postaje za hrvatsko gospodarstvo vrlo značajnim resursom, jer se Hrvatska nalazi u specifičnim uvjetima ‘ratne ekonomije’, s inflacijom od najmanje 30% mjesečno, budžetskim deficitom od 1,3 milijarde US\$, s padom GNP u 1992. u odnosu na 1991. od 24%. Stoga u brznoj privatizaciji leži mogućnost maksimalnog mobiliziranja svih resursa” (*ibid.*: 74). Konačno, korektno je dati dionice građanima Hrvatske, “prvenstveno zaposlenima, koji su... u proteklih 40 godina i stvorili ‘društvenu imovinu’” (*ibid.*: 84). Treba primijetiti da su taj i Bićanićev rad pisani iz različitih perspektiva, jer Kalogjera je obnašao i političku dužnost.

Dva Franičevićeva rada svakako je trebalo navesti. Ne samo da pripadaju onoj skupini opširnih članaka nego su još dosljedniji pokušaj primjene polit-ekonomske analize s naglaskom na politički kontekst. Franičević ponavlja onu Bićanićevu tezu o utjecaju prethodnih jugoslavenskih privatizacijskih procesa na hrvatski slučaj (Franičević, 1999: 5-7). U radu obrađuje i tri pogleda na privatizaciju, pa uz prethodno spomenuta dva svrstava i Branka Horvata (*ibid.*: 8). Slijedi autorova analiza privatizacijskih faza, posebno druge faze prema kojoj je dosta kritičan, da bi poentirao opaskom da nije točno reći kako je “pravi cilj HDZ-ove vlade ‘re-etatizacija’ [takvo je mišljenje i danas aktualno, op. a.]. Vladin pravi cilj je kapitalistička ekonomija... koju karakterizira uska povezanost nacionalne i političke elite, koje kontroliraju najvrjednije nacionalne resurse... i koje karakterizira visoko paternalistički i klijentelistički stav i ponašanje prema građanima” (*ibid.*: 33). Taj sistem, nazvan “ortačkim kapitalizmom”, Franičević dublje analizira u drugom članku (2002: 8). Inače je njegova teza da je “institucionalna struktura što se u Hrvatskoj razvila tijekom 90-ih godina bila neučinkovita, vjerodostojnost formalnih institucija bila je niska, provedba zakona slaba, a neizvjesnost vrlo velika, što je uvelike pridonijelo nastanku ortačkog kapitalizma umjesto učinkovite ekonomije i istinski demokratskog društva” (*ibid.*: 5). U tekstu se autor oslanja na američku školu ekonomske misli, radikalnu političku ekonomiju, i razlaže koncept socijalne strukture akumulacije (*ibid.*: 7).⁹ Rad je prilično snažna kritika tadašnjeg modela privatizacije i općenito tranzicijskih procesa 1990-ih.

⁹ Dok je, na primjer, rad Vladimira Cvijanovića i Denisa Redžepagića pokušaj institucionalističke analize (Cvijanović i Redžepagić, 2011: 357).

Članak Emanuela Savasa, inače velikog zagovornika privatizacije, pisan 1992. instruktivan je jer sadrži opće informacije od kojih su mnoge našle primjenu u raznim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj. Autor navodi tri glavne privatizacijske strategije, uz bitnu ogradu da se ne smiju poistovjetiti privatizacije državnih poduzeća u kapitalističkim i socijalističkim zemljama: "lišavanje [engl. *divestment*], zamjenjivanje [engl. *displacement*] i delegiranje" (Savas, 1992: 573). Detaljnije to znači: strategija lišavanja sastoji se od prodaje (privatnim kupcima, javnosti, menadžmentu, svim zaposlenicima i svim korisnicima); od podjele (svim zaposlenicima i/ili njihovom mirovinskom fondu, svim korisnicima, javnosti, izvornom vlasniku – restitucija); i od likvidacije (forma privatizacije kojom se nekonkurentne firme gase, a sredstva se vraćaju privatnom sektoru radi daljnje realizacije). Strategija zamjenjivanja sastoji se od postupne zamjene državnog za privatno vlasništvo i/ili od postupnog povlačenja države. I strategija delegiranja sastoji se od ugovora i franšize (koncesija, najam), gdje država delegira privatni sektor za proizvodnu aktivnost, ali nastavlja nadgledati rezultate (*ibid.*: 574-576). Uz ostale za istraživača vrijedne informacije Savas navodi sljedeći podatak: "Konvencionalan pristup privatizaciji kao recimo u Engleskoj (sa svim pripadajućim osobinama)... u postsocijalističkim zemljama (s privatizacijom jednog poduzeća mjesečno) trajao bi za Mađarsku 200, Poljsku 600, a SSSR čak 6000 godina!" (*ibid.*: 578).

3.1. Neke sličnosti u analizi pretvorbe i privatizacije

Ovaj dio rada sadrži pregled tri izdvojena pitanja na koja su dani slični odgovori kod analize procesa obnove kapitalizma u Hrvatskoj.

A) Nužnost suradnje ekonomske znanosti s nositeljima ekonomske politike

Naši ekonomisti u ono doba bili su opterećeni razvijanjem suradnje između njih kao predstavnika ekonomske znanosti i hrvatskog političkog rukovodstva kao nositelja ekonomskih politika. Zapravo je vrlo zanimljivo čitati o stanovitom zanosu ekonomske znanosti i njejoj želji da surađuje s politikom, da politiku podržava ekonomskim analizama i prognozama.

Iako je podosta ekonomista tada vjerovalo da će politika poslušati i uvažiti njihove savjete i sugestije, po svojoj ustrajnosti među njima se ističe Dragomir Vojnić. Gotovo da i nema njegova članka u kojem ne naglašava nužnost takve suradnje. Pa tako u radu koji je napisao s Vladimirom Veselicom piše: "Ekonomska znanost od samoga je početka tranzicije tražila da se uspostave odgovarajući odnosi suradnje s ekonomskom politikom. Relativno dobre odnose koji su postojali u godinama reforme valjalo je još poboljšati u vrijeme tranzicije i osamostaljivanja Republike Hrvatske" (Veselica i Vojnić, 2007: 907). Dalje potiče na "institucionalizaciju suradnje između ekonomske znanosti i ekonomske politike osnivanjem odgovarajućih savjeta ili Vijeća znanstvenih savjetnika" (*ibid.*: 918). Nekoliko godina kasnije

u suradnji s Ljubom Jurčićem podsjeća: “U tom kontekstu valja posebno spomenuti da su hrvatski i slovenski ekonomisti bili najorganiziraniji i najistaknutiji u radu u pripremi programa tranzicije u okviru velike grupe ekonomista znanstvenika okupljenih oko Ante Markovića i Kire Gligorova kojemu je zamjenik bio Dragomir Vojnić. Program koji su zajednički pripremali hrvatski i slovenski ekonomisti, slovensko političko vodstvo je prihvatilo, a hrvatsko političko vodstvo je taj program ignoriralo. Posljedice su općepoznate i kako se običava reći, sve se vidi iz priloženog” (Jurčić i Vojnić, 2011: 811). Ovdje očito ukazuje na loš ekonomski rezultat Hrvatske kao posljedicu ignoriranja ekonomskih stručnjaka.

Sličnog je stava i ekonomist Stjepan Zdunić, koji je bio član kabineta u prve tri hrvatske vlade. On eksplicitno kaže: “Društvena znanost, posebno ekonomska, u tim procesima takvoga utvrđivanja i izbora prioriteta morala bi imati važnu ulogu. Konačan izbor, razumljivo, donosi državni Sabor... Ukratko, znanost može pomagati pri izboru prioriteta i ciljeva razvitka zemlje, ali se može svesti i na puku stručnu pratilju političkim voluntarizmom odabranih i nametnutih društvenih prioriteta” (Zdunić, 2000: 825). U inače odličnoj analizi transformacijskih procesa na pedesetak stranica Rohatinski i Santini potpuno izvan konteksta rade preokret: “Na Vladi je da predloži, a na Saboru da odredi koji je to najprihvatljiviji model privatizacije. Pri tome je nužno voditi računa o pravednosti privatizacije i o troškovima privatizacije i to ne samo za građane Hrvatske danas, već u još većoj mjeri, za buduće generacije” (Rohatinski i Santini, 1994: 45). Vladimir Stipetić poručivao je sredinom 2000-ih: “da bismo postigli tako visoku stopu rasta – ambicioznu, nužno je kritički razmotriti dosadašnje mjere ekonomske politike” (Stipetić, 2005: 58). Pritom napominje da su on i njegovi kolege već “iznijeli niz sugestija za buduću učinkovitiju gospodarsku politiku” (*ibid.*: 59).

Ekonomistica Mirjana Dragičević nešto je glasnije prozvala političke strukture zbog izostanka suradnje s ekonomskom znanosti: “tranzicijske zemlje (srednje i istočne Europe) primjenjivale su različite tranzicijske strategije i postigle različite razvojne rezultate. Odabir strategije prije svega je izvršila vlada, odnosno administrativni aparat koji je vladao ili vlada u svakoj pojedinoj zemlji. U nedostatku strateških sposobnosti upravnog aparata da odredi budućnost tranzicijskog i post-tranzicijskog razdoblja, strategije razvoja su nametnute izvana (slučaj Hrvatske)” (Dragičević, 2004: 119). Opasku o nesposobnosti hrvatske politike dao je i Franičević: “Ono što najviše zabrinjava jest nesposobnost glavnih aktera da postignu vjerodostojan konsenzus o glavnom pitanju proizvodnje i distribucije bogatstva u društvu u kojem je prevelik broj gubitnika bio svjedokom stalnog smanjivanja svojih očekivanja” (Franičević, 2002: 28).

Prema tome, postavlja se pitanje: ako su ekonomisti detaljno analizirali dotične procese i uvidjeli (ili barem implicirali) da je problem prvorazredno politički,

zašto su onda mislili da će politika odjednom postati konstruktivna, posebno ako se oni sami nisu mislili politički angažirati? Čini mi se da je prije bila riječ o određenoj dozi optimizma i vjere u izgradnju boljeg sistema. Dakle, jedna od sličnosti u pogledima ekonomista jest ta vjera, nada, optimizam u suradnju s politikom i na taj način njena promjena na bolje. Uostalom, moguće je i da se uloga znanosti smanjila nakon socijalizma, pa novi sistem i nije tvrdio da ima (ili da treba) znanstvenu legitimnost.

B) Je li efikasniji ekonomski sistem realnost?

Gotovo da i nema ekonomista koji je u počecima obnove kapitalizma sumnjao u to da će nadolazeći sistem, sistem koji oni pomažu izgraditi svojim znanjima – biti efikasniji od samoupravnog socijalizma. Jedan od vrlo rijetkih, možda i jedini ekonomist koji je odlučno i uvjerenio bio protiv takve postavke bio je Branko Horvat. Jedna od njegovih teza (s kojom je teško ne složiti se) bila je da obnova kapitalizma u Hrvatskoj ne znači kapitalizam Zapada, nego upravo kapitalizam periferije ili “grabežni kapitalizam Kraljevine Jugoslavije” (Horvat, 2007: 297). Ipak, kako svjedoče i Franičević (1999) i Katunarić (2004), Horvat je bio marginaliziran. Bio je svojevrsni *vox clamantis in deserto*.

U svom optimizmu Vojnić ide možda i najdalje kada piše: “Ostvarivanjem ove politike zemlje u tranziciji nastoje uspostaviti one povijesne i civilizacijske trendove sa kojima je socijalizam od prvog dana prekinuo” (Vojnić, 1994: 23). I na drugome mjestu: “socijalizam, kao povijesna epizoda, predstavlja samo povijesnu devijaciju, tj. grešku” (Vojnić, 1995: 440). Silvije Orsag vjeruje da je moguće “pretvorbu i privatizaciju...” dovesti u “funkciju povećanja bogatstva hrvatskog društva” (Orsag, 1995: 280). Vladimir Stipetić, uza svu kritičnost prema prvobitnoj akumulaciji kapitala (možda i baš zato što njenu egzistenciju nije dovoljno jasno osvijestio) i prema političkim strukturama, eksplicitno kaže: “U ovom tekstu *nećemo raspravljati* o postulatima hrvatskog gospodarstva: tržištu, liberalizaciji vanjske trgovine, privatizaciji, poduzetništvu i drugim aksiomima novog društvenog ekonomskog sustava, uspostavljenog nakon 1990. *Smatram ih danim, neprijepornim i korisnim za gospodarski razvoj*. Težište ćemo staviti na instrumente koji bi mogli ubrzati razvoj onemoćalog hrvatskog gospodarstva” (Stipetić, 2005: 29; kurziv D. B.).

Zatim ekonomist mlađe generacije (u odnosu na Vojnića, Stipetića) Velimir Šonje u svom kritičkom odgovoru Vjeranu Katunariću s dozom ironije odgovara da se “ne radi o tome da je pobijedila tržišna ideologija i ‘ekonomski imperijalizam’ jer je CIA bila efikasnija od KGB-a, već je pobijedilo realno tržište, kao društvena institucija koja služi za određivanje vrste dobara koja će se proizvoditi, količine koja će se proizvoditi i trenutka u kojem će se proizvoditi” (Šonje i Čučković, 2004: 1189-1190).

S druge strane, Mate Babić napisao je 1990. vrlo zanimljiv članak u kojem konstatira da je svjestan tranzicije iz “socijalističke u tržišnu ekonomiju” te da su, “u kratkom roku, troškovi puno veći nego koristi. Ali se nadamo da će u dugom roku koristi prerasti troškove” (Babić, 1993: 331). Rohatinski i Santini upozoravaju da iako je tipična definicija tranzicije prijelaz iz socijalizma u kapitalizam, “nameće se pitanje iz kakvog socijalizma (samoupravnog, administrativno, direktivnog), a još više u kakav kapitalizam (američki, azijski, skandinavski, zapadnoeuropski, južnoamerički)... I to može biti samo prijelaz ekonomski manje propulzivnog u propulzivniji sustav... To nije onaj koji je pravedniji ili koji je demokratskiji, već onaj koji je efikasniji” (Rohatinski i Santini, 1994: 4).

Dakle, naglašena je fokusiranost na izgradnju boljeg i efikasnijeg društva. Ima li čitatelj na umu tu činjenicu, neće mu biti čudno što ekonomski radovi i analize nerijetko završavaju s upozorenjima da je način provođenja pretvorbe i privatizacije, umjesto samog procesa kao takvog, problematičan i da nositelji ekonomskih politika moraju poraditi upravo na ispravljanju dotadašnjih anomalija.

C) Jesu li ekonomisti bili pristrani?

Sličnost među pogledima ekonomista koja postaje očita svakim pročitanim radom svodi se i na pristranost prema vladajućoj politici. Pod time podrazumijevam naklonjenost vladajućim strukturama u funkciji koju one imaju, dakle kod uspostavljanja kapitalističkih odnosa. Kako su taj proces ekonomisti obično poistovjećivali s kapitalizmom Zapada i društvima blagostanja, svaka politička opcija koja je radila u tom smjeru imala je njihovu podršku. Razumije se, mislim na podršku u ekonomskim savjetima i znanstvenim radovima, konferencijama, okruglim stolovima itd. Ironija je u tome što je stranka koja je udarila temelje obnovi kapitalizma i praktički provela prvobitnu akumulaciju kapitala vodila sve vlade koje su u velikoj mjeri ignorirale upozorenja i savjete ekonomista, a da su oni i dalje bili optimistični oko pitanja suradnje.

Tako Vojnić, iako dobro razumije posljedice, zagovara provođenje tranzicije, odnosno obnovu kapitalizma: “Nitko, razumije se, nema iluzije da se procesi tranzicije mogu ostvarivati bez društvenih grčeva i tenzija jer određena cijena za povećanje gospodarske djelatnosti i političke demokratičnosti mora se platiti. Pitanje je samo kolika je ta cijena i tko ju plaća” (Vojnić, 1994: 41). Na drugom je mjestu eksplicitniji: “... nastat će problemi društvene diferencijacije i velikih socijalnih razlika. Oni su neizbježni i moraju se rješavati preko ekonomske, socijalne i porezne politike...” (Lang i Vojnić, 1993: 114).

Dalje, Zvonimir Baletić političkoj strukturi poručuje: “Nositeljima gospodarske politike u nadolazećoj godini predstoji mnogo izazovna, zanimljiva i stručna posla. Poželimo im u tome mnogo uspjeha. I malo sreće” (Baletić, 1995: 259).

S druge strane, Uroš Dujšin sugerira vladi sljedeće: “Uvođenjem ‘kapitalističkog’ radnog zakonodavstva i socijalnog u nas dogodilo bi se to da bi – s obzirom na opće prilike – sigurnost zaposlenja, a k tome i plaća, bila manja no prije. Stoga bi Vlada učinila dobro kad zasad ne bi dirala u to osinje gnijezdo. K tome porastu socijalnih napetosti bez sumnje doprinosi i proces socijalnog raslojavanja, koji je u RH na djelu već nekoliko godina” (Dujšin, 1995: 273). Opasnosti od socijalnih tenzija i negativnih posljedica procesa obnove kapitalizma za stanovništvo svjestan je i Orsag: “potrebno je stvoriti uvjete općeg konsenzusa...” (Orsag, 1995: 278). Fedor Rocco dodaje: “Smatram da bi Vlada morala ubrzati administrativne pripreme za transformaciju sustava, a koje su u zaostatku, kao i gurati proces pretvorbe i privatizacije, čime bi učinkovitije djelovala na svoje ekonomske politike” (Rocco, 1995: 282).

Poseban je slučaj pristranosti¹⁰ i neka vrsta demoniziranja društvenog vlasništva, kritika bivšeg sistema da bi se naglasile pozitivne strane kapitalizma u obnovi. Jakov Sirotković je direktan: “Ekonomska politika bivše Jugoslavije bila je pretežno nekompetentna i neodgovorna, a sa stajališta interesa republika jednostrana, pretežno pod utjecajem Srbije... U cjelokupnom razdoblju bivše Jugoslavije 1945-1990. Hrvatska je imala znatno sporiji razvoj nego što to omogućavaju njezini materijalni i ljudski potencijali, i to ne samo zbog prelijevanja sredstava u Srbiju i druge republike i tzv. opće savezne potrebe, već jednako tako zbog ukupnog funkcioniranja sistema koji je polazio od kriterija najniže produktivnosti i najniže efikasnosti” (Sirotković, 1995: 298). Nešto opširniju kritiku jugoslavenskog sistema dao je Mate Babić u već citiranom članku iz 1990. (posebno v. Babić, 1993: 334-336). Uopće, dio je naših ekonomista početkom 1990-ih analizirao i sagledavao razdoblje 1945-1990. iz perspektive budućeg sistema i njemu pripadajućih institucija na čijoj su obnovi intelektualno radili.

3.2. Kritička analiza osobina ključnih za razumijevanje pretvorbe i privatizacije

Ovaj dio rada bavi se kritikom dviju izdvojenih točaka, koje na ovaj ili onaj način sadrže radovi naših ekonomista, na temu pretvorbe i privatizacije. To su analiza ekonomske uloge države i dilema je li se dogodio proces tranzicije ili restauracije, odnosno o kakvom se kapitalizmu uopće radilo. Naglasio bih da su izdvojene točke različite u odnosu na moju hipotezu, koju pokušavam dokazati i pomoću njih, ali da svaku od njih međusobno u većoj ili manjoj mjeri veže zajednički nazivnik.

¹⁰ Kao primjer navodim još drastičniju tvrdnju jednog autora koji je pisao članak s ciljem detektiranja geneze “mita o 200 obitelji”, to jest s ciljem razbijanja tog mita. Prenosim dio njegova zaključka: “Budući da u tolikom raznovrsnom materijalu nije pronađena potvrda da je teza izrečena niti se javio direktni svjedok s cjelovitim svjedočanstvom, sintagma o 200 obitelji koje bi upravljale hrvatskim gospodarstvom ne može se pripisati predsjedniku Tuđmanu” (Domović, 2013: 42).

3.2.1. Analiza ekonomske uloge države

Ovo je izuzetno značajna analiza jer obuhvaća neizostavnu ulogu države u procesima stvaranja i razvijanja kapitalizma. Hrvatska ekonomska znanost teži jednom, rekao bih, konvencionalnom objašnjenju. Smatram da u mnogočemu ipak nije uspjela ispravno definirati i obuhvatiti pravu ulogu hrvatske države u obnovi kapitalizma i prvobitnoj akumulaciji kapitala. Ekonomisti su se najviše fokusirali na njenu ulogu striktno kao ekonomskog subjekta, a baš tu su trebali više naglasiti njen politički karakter. I drugo, kad su i analizirali politiku države (vlade), opet su to činili u kontekstu ekonomije. Budući da nisu do kraja uočili da im teorijske postavke odudaraju od stvarnosti, ustrajno su pokušavali stvarnost (po pitanju uloge države u ovom slučaju) usmjeriti prema svojim postavkama.

Osnovno pitanje koje otpočeka intrigira ekonomiste postavio je Mate Babić već 1990. i odmah odgovorio: “Koja bi trebala biti uloga vlade u procesu restrukturiranja i tranzicije od socijalističke prema tržišnoj ekonomiji?... Vlade moraju postaviti pravila igre koja definiraju upotrebu, vlasništvo i transfer fizičke, financijske i intelektualne imovine” (Babić, 1993: 341). Logično, što su pravila sigurnija i vjerodostojnija, to će i proces biti bezbolniji. Naravno, odmah se može primijetiti liberalni (neoliberalni) stav o ‘maloj’ državi. Međutim, zanimljivije je što Babić zaziva takvu ulogu države potpuno izvan konteksta. Nije ista uloga države u razvijenom kapitalizmu i u kapitalizmu koji se razvija, a posebno u kapitalizmu koji tek nastaje.

Kako je u to vrijeme bila vrlo intenzivna suradnja između jugoslavenskih, onda hrvatskih ekonomista, s njihovim američkim kolegama iz raznih *think-tankova*,¹¹ u tom kontekstu može se gledati i na članak *The State and the Transitions in Eastern Europe* Boba Donnorummoa iz Centra za ruske i istočnoeuropske studije u SAD-u, objavljen i u časopisu Ekonomskog fakulteta u Zagrebu. On smatra vrlo važnim da država “stvori političke i institucionalne uvjete za slobodnu ekonomsku aktivnost” (Donnorummo, 1998: 55). Ističe da pravo pitanje nije “kakav će tip kapitalizma nastati, nego ima li dovoljno političke volje da se čvrsto i dugotrajno obaveže privatnoj vlasničkoj ekonomiji?” (*ibid.*: 59). Treba uvažiti i preporuke UN-ovog struč-

¹¹ Ta se činjenica uviđa u člancima Dragomira Vojnića (Vojnić, 2003; Vojnić i Puhovski, 1993; Veselica i Vojnić, 2007). Pritom on na te američke institucije gleda vrlo pozitivno, u smislu da pružaju prijeko potrebnu pomoću (možemo reći i *know how*) hrvatskim ekonomistima uoči ekonomski turbulentnih vremena. Drugačiji pogled na tu pomoć ima Dunja Larise: “Početkom 1980-ih neoliberalna ekonomska doktrina u potpunosti se fuzionira s političkom doktrinom demokratizacije te jedno postaje označiteljem za drugo” (Larise, 2011: 79). Posljedica je tog procesa: “Ekspertizacijom demokratizacije demokracijski poduzetnici Reaganove administracije mobilizirali su uz pomoć ženeroznih fondova brojne akademske zajednice u zemlji i inozemstvu radi stvaranja akademskih kurikuluma, katedri i instituta, te nezapamćenu proliferaciju znanstvenog materijala čiji je zadatak bio da političkom i ideološkom konceptu demokratizacije dade znanstvenu auru” (*ibid.*: 81).

njaka Yudita Kissa: "uspješna privatizacija traži snažnu i čistu državnu politiku. Još točnije, država treba osigurati stabilne zakonske okvire i institucionalnu pozadinu privatizacije, unapređivati privatni sektor u nastajanju, u isto vrijeme izgraditi neke opće smjernice za srednjoročnu privrednu makroprilagodbu (npr. utvrđujući neku vrstu industrijske ili izvozne politike) i osigurati neke prijeko potrebne socijalne službe, posebno u teška vremena pretvorbe" (Kiss, 1993: 26).

Znači, ekonomistima je na dnevnom redu bilo pitanje države kao institucije koja jamči kontinuitet ekonomskih procesa, te time kreira uvjete za konzumiranje privatnog vlasništva. Međutim, ona tu ulogu očito, uz silne pogrešne poteze u pretvorbi i privatizaciji, nije odigrala. Otuda i njihove sumnjičave analize prema ulozi države. Za neke od njih postao je problem što je država podržavila društveno vlasništvo jer "kao praktično monopolist... kontrolira ukupnu ponudu kapitala što... ne mora uvijek biti u skladu s općim dugoročnim interesima i moralnih vlasnika i svih građana... Ostaje i neriješeno pitanje upravljanja tim kapitalom na način koji bi bio efikasniji od 'samoupravljanja'" (Rohatinski i Santini, 1994: 23). Kalogjera je još radikalniji u svojim antidržavnim pogledima: "Ali, smatramo da bi... podržavljenje i državno vlasništvo nad cca 80% cjelokupnog dioničarskog kapitala u više od 2000 poduzeća Hrvatske, za hrvatsku privredu bila katastrofa, čak i kao prijelazno i privremeno rješenje" (Kalogjera, 1993: 75). Pritom pojašnjava osnovni razlog: "Ako će 80 posto društvenog kapitala postati 80 posto kapitala u vlasništvu države, a država pod kontrolom jedne stranke, onda takvo rješenje neizbježno vodi u politizaciju gospodarskog sustava i amalgamiranje ili sraščivanje države, politike i poduzeća..." (*ibid.*: 64).

S druge strane, Franičević je dobro uočio realnost državne intervencije u proces pretvorbe i privatizacije, ali ne kao anomaliju, nego kao političku posljedicu. Također, dobro je odgovorio na prozivke da vlada radi greške. Prije nego to i proglasimo "pogreškom", piše autor, "moramo takav izbor ocijeniti kao strateški, jer je etatizacija nametnula troškove koje je vlada spremna platiti radi realizacije drugih svojih ciljeva. I jedan od njih (kako ove vlade tako i HDZ-a) je očit – zadržati čvrstu kontrolu nad nacionalnim resursima i biti u mogućnosti birati njihove buduće vlasnike i menadžere" (Franičević, 1999: 32).¹² Dodatno, bilo je prijeko potrebno onemogućiti "mogući uspon političke i ekonomske koalicije bivših socijalističkih menadžera i radnika koji bi zemlju odveo na drugačiji put od HDZ-ovog" (*ibid.*: 33). I ta misao može nam pomoći u daljnjoj eksplikaciji namjera ekonomista oko Mate Babića koji su bili na suprotnoj strani od Kalogjere i zalagali se za podržavljenje i restrukturiranje prije privatizacije (v. Babić, 1993: 338). Može li se

¹² Istu misao navodi i Ivo Bičanić: "S obzirom na socijalne i ekonomske uvjete kao i rat, ne čini se realnim da će vlada promijeniti svoju prirodu i sebi dopustiti da izgubi trenutnu kontrolu nad ekonomijom" (Bičanić, 1993: 439).

za njih reći da su ispravno analizirali situaciju? Ne baš. Realnije je pretpostaviti da su svojim političkom sudjelovanjem (dakle, više intuitivno) stali na pravu stranu, i to iz perspektive obnove kapitalizma. Drugim riječima, ono što se postavlja kao opća zakonitost obnove kapitalizma (radikalna prekid s društvenim vlasništvom i njegovim personifikacijama, radničkim savjetima i socijalističkim direktorima) oni su realizirali u stvarnosti bez obzira na to što nisu imali cjelovitu sliku o tome što čine.¹³

Franičević i ovdje ispravno naglašava ulogu države u privatizaciji – ona “se stavila u središte” – i navodi njene bitne sastavnice (Franičević, 1999: 38). Jedino mislim da njegova ocjena o specifičnosti takve uloge države za hrvatsku privatizaciju ne ulazi dovoljno u meritum. Jer postkapitalistička država i jest u središtu procesa obnove kapitalizma. Ona provodi prvobitnu akumulaciju kapitala, ona obnavlja kapital-odnos. To što je hrvatska država poprimila određeni oblik djelovanja uistinu označava specifičnost, ali u smislu varijacije tog procesa prvobitne akumulacije kapitala s obzirom na konkretne uvjete u kojima djeluje,¹⁴ a nikako ne posebnost iz koje proizlazi i suština procesa. Razlika je i ovdje u kvaliteti, ne kvantiteti.

Franičević, doduše, jest ustvrdio da je “država i dalje u početku igrala bitnu ulogu”, i to zbog velikog udjela “ekonomske aktivnosti kontrolirane od same države” (*ibid.*: 31). Međutim, i tu bi bilo preciznije da je naglasio kako uloga države nije nužno posljedica njenog udjela u privredi. Upravo obratno, u hrvatskom je slučaju udio države u ekonomiji posljedica njene moći kao političke institucije. Inače, to je osobina države zbog koje mislim da je metodološki efikasnije u prvom koraku istraživanja procesa obnove kapitalizma apstrahirati od čisto ekonomske uloge države. Značajniji vlasnički udjeli hrvatske države bili su neposredna posljedica objektivnih okolnosti kao i očite političke namjere države. I to je onda uključivalo razne varijante privatizacije, koje su dijelu ekonomista onda izgledale kao greške u koracima, kao vrludanja i nepravilnosti. Prema tome, ako se istraživač fokusira na privatizacijske procese i načine njihova izvođenja a da ih u nekom trenutku ne izdvoji od ‘čistog’ procesa restauracije, odnosno da najprije ne istraži presudnu ulogu države u njemu, riskira da umjesto kontinuiteta aberacije te umjesto prvorazrednog političkog djelovanja vidi mogućnost teorije zavjere.

¹³ Uostalom, u sljedećoj Babićevoj izjavi vidi se da on nema dobro mišljenje o tadašnjim socijalističkim direktorima i da ih, dođe li u takvu priliku, ne planira poštediti: “Najvažniji problem tranzicije... je kako osigurati adekvatnu ponudu inovacija i poduzetnika, to jest kako osigurati adekvatnu ponudu novih ideja i ljudi koji misle na novi način” (Babić, 1993: 336).

¹⁴ Na primjer, sada već povijesna činjenica da je na izborima pobijedila i ostvarila parlamentarnu dominaciju politička snaga u načelu s drugačijih političkih pozicija od drugih postkapitalističkih zemalja.

Od svih hrvatskih ekonomista najglasnije je na objektivnu ulogu države u ekonomiji upozoravao Branko Horvat. Horvat je tvrdio da su postojale socijalistička privatizacija i kapitalistička privatizacija. Prva je označila "tranziciju" 1950., a druga "restauraciju" kapitalizma 1990/1991. "Stoga se, kada je pretvorbenim zakonima, godine 1991. proklamirana privatizacija, država našla pred logički nerješivim problemom: privatno se ne može privatizirati. Zbog toga je cjelokupan privatni kapital podržavljen, tj. vlada je prisvojila tuđe vlasništvo..." (Horvat, 2003: 521). Iako nije konceptualizirao presudni moment (hrvatske) države u prvobitnoj akumulaciji kapitala, u svojim je radovima vrlo dobro naslućivao njenu glavnu tendenciju.¹⁵ Tako je prvi korak u pretvorbi, prema njemu, i morao biti: "ukinuti tržišnu neovisnost poduzeća uklanjanjem njihovog radničkog upravljanja primjenom sile od strane države i nametanjem državnog upravljanja... Vlada je grubo intervenirala u ekonomiji i državnom silom nametnula je svoje preferencije" (Horvat u Medić i Radošević, 2010: 51). No kako su akademska zajednica i politički akteri Horvata ignorirali, ne može se reći da su njegovi teorijski pogledi tada bili (doduše, nisu ni danas) implementirani u hrvatsku ekonomsku znanost.

Može se zaključiti da političku ekonomiju karakterizira jedan paradoks prilikom analize uloge države u procesu pretvorbe i privatizacije. Naime, ona odbacuje državu istovremeno je zazivajući, odnosno kako ekonomisti iz teorije prelaze na praksu, tako za njih država postaje sve više subjektom. Oni državu kao subjekt spoznaju kritikom, ali negativnom, pa njeno podržavljenje društvene imovine, njene pogrešne korake u privatizaciji uzimaju kao anomalije cjelokupnog procesa. Drugim riječima, u njihovoj teoriji državi je namijenjena uloga kreatora pravila igre, ali u praksi se ekonomisti suočavaju s činjenicom da država sebi uzima i one uloge koje joj dotična ekonomska teorija nije namijenila. S obzirom na to da bi sve drugo značilo odreći se kompletne ekonomske teorije, izabran je drugi put – djelovanje države tumači se kao nedopustivo, katastrofalno. Međutim, država radi upravo ono za što je kao politička institucija u datom historijskom trenutku i uspostavljena, provodi prvobitnu akumulaciju kapitala. Država nije tu da bi učinila konzistentnom ekonomsku teoriju i njene modele, nego da bi realizirala novi/stari društveno-ekonomski sistem.¹⁶

¹⁵ Moguće je da je Horvat baš zbog nedovoljno jasne slike o toj historijskoj novoj ulozi države donekle vjerovao u realnost pluralizma vlasništva (konkurencija privatnog, državnog i društvenog vlasništva).

¹⁶ Da ekonomska teorija nije previše napredovala u tom području pokazuje i članak Gorana Buturca iz 2014., koji ima za cilj "dobiti nove spoznaje o ulozi države u ekonomiji u Hrvatskoj" (Buturac, 2014: 514). Iako je članak ekstenzivan, gotovo uopće ne primjenjuje kvalitativnu, nego kvantitativnu (negdje i deskriptivnu) analizu. Pa analizirajući ulogu države u ekonomiji, autor zapravo navodi desetak tablica s većim brojem pokazatelja (struktura prihoda, rashoda, ukupni

Utoliko je sociolog Ivan Cifrić pronicljivo uočio proturječnost “tranzicijskog procesa – s jedne strane zahtjev za deetatizacijom i deideologizacijom društva, a s druge strane potreba za njihovim energijama” (Cifrić, 1996: 141; v. Franičević, 1999: 30). No ta je proturječnost samo dio cjeline procesa restauracije kapitalizma. Čini mi se da iz tog razloga nije uvidio taj paradoks. Kalogjera postavlja zahtjev koji je u sebi proturječan: “... prije svega je potrebno stabilizirati vladu kao cjelinu, a posebno njene gospodarske resore” (Kalogjera, 1993: 75). Naime, zahtjev za stabilizacijom vlade u tadašnjim uvjetima, naravno, znači stabilizaciju HDZ-ove vlade te stabilizaciju onih okolnosti unutar kojih se i razvijaju upravo procesi zbog kojih Kalogjera na prvom mjestu traži stabilizaciju vlade. Naizgled kompleksna situacija proizlazi iz toga što se ne analizira cjelina, a posebno što se ne uočava postojeći paradoks.

3.2.2. Tranzicija *prema* kapitalizmu ili restauracija?

Presudni proces bio je svakako početak obnove kapitalizma, u našoj ekonomskoj literaturi označen kao proces tranzicije. Ekonomisti su, osim po uzoru na Zapad, prihvatili naziv *tranzicija* i zbog toga što su pokušavali, pozitivistički, ocijeniti period *prijelaza* s jednog sistema na (u) drugi. Stvari se ponešto kompliciraju iz razloga što se taj period ponekad definira različito, i to od istih ekonomista. Kao što sam već naveo, moja je teza ovdje da se radi o obnovi kapitalizma, odnosno njegovoj restauraciji, a ne tranziciji prema kapitalizmu. Za razliku od Horvata (2003; 2007) ne mislim da je jedini period tranzicije bio onaj prijelaza na samoupravljanje 1949/1950., nego da je čitav jugoslavenski period bilo prijelazno razdoblje (postkapitalističko razdoblje, koje *više* nije kapitalizam, a *još* nije socijalizam) koje je u svojoj dinamici bilo nesvršeni proces s realnošću neuspjeha, ovisno o drugim okolnostima. U tom pogledu smatram da označavanje tranzicijom perioda obnove kapitalizma ne mora biti netočno u određenom smislu (jer uistinu označava prijelaz), ali da u cjelini nije ispravno.

Pogledajmo i kako dio ekonomista piše o tom periodu. Za Santinija se radi o “transformaciji samoupravnog u tržišni sustav”, dok mu sama knjiga već nosi drugačiji naslov – “tranzicija samoupravnog u tržišni model” (Santini, 2011: 9). Međutim, u ranijem radu s Rohatinskim Santini piše da je na djelu “povratak iz socijalizma u kapitalizam” (Rohatinski i Santini, 1994: 3). Označavajući taj proces “povratkom”, autori su bliži istini, a to se vidi u njihovoj opaski da tranzicija (u ovom slučaju taj pojam koriste ispravnije jer ne ciljaju na opis cjeline) “razgrađuje ili bitno doprinosi razgradnji organizacije i strukture proizvodnje iz starog sustava,

prihodi, rashodi, porezno opterećenje itd.). Osim nekih novih informacija koje čitatelju mogu ukazati povećanje ili smanjenje raznih udjela, nema nikakvih novih teorijskih saznanja.

a da pri tome nije u mogućnosti da je odmah i masovno nadomjesti novom, efikasnijom..." (*ibid.*: 9).¹⁷

Otvoreno ideološki nastrojani autori Predrag Haramija i Đuro Njavro period 1990-ih označavaju "tranzicijom iz komunističkog u novo društveno razdoblje" (Haramija i Njavro, 2016: 515). Sama definicija nema previše smisla jer je njen drugi dio u najmanju ruku preopćenit. To je jedan od razloga zašto im se potom čini da se "kritika tranzicije" zadržava samo na upozorenju da je došlo do "masovnog osiromašenja" (*ibid.*: 516). Da su svoje analize temeljili barem na radu Rohatinskog i Santinija, vidjeli bi da "tranzicija" u kapitalizam već po sebi sadrži mogućnost (vrlo realnu, dodao bih) masovnog osiromašenja. Stoga nije dovoljna kritika tranzicije, nego se ona mora spoznati u cjelini, kao proces prvobitne akumulacije kapitala. To navodim jer autori (premda je jedan od njih, Njavro, bio član hrvatskih vlada i ima zasigurno pouzdane informacije o procesima u prošlosti) krivnju za "neuspješnu" pretvorbu i privatizaciju, pomalo očekivano, svaljuju na "loše naslijeđenu strukturu gospodarstva, odnosno snažan politički utjecaj na gospodarstvo, na institucionalno nasljeđe komunizma (loš rad institucija... golema i neučinkovita administracija, korupcija..." (*ibid.*: 517). Loše provedena privatizacija direktna je posljedica navedenog.

Već spominjani Dragomir Vojnić jedan je od rijetkih koji u svojim radovima, posebno u samim počecima obnove kapitalizma, dosljedno spominje i koncept razvoja baziran na tzv. ekonomiji i politici tranzicije.¹⁸ Primjena tog modela označava "otvorenu ekonomiju s naglaskom na domaću i međunarodnu konkurentnost i izvoz" (Lang i Vojnić, 1993: 107). Za koncept "*economics and politics of transition*" bitna su tri "pluralizma: tržišni, vlasnički i pluralizam političke strukture zemlje" (Vojnić i Puhovski, 1993: 37). Kod ekonomskih kompleksa radi se o: "vlasničkoj pluralizaciji, tržišnoj pluralizaciji i kompleksu makroekonomskog okruženja i politika" (*ibid.*: 39).

S druge strane, već spomenuti sociolog Cifrić, pozivajući se na Guillerma O'Donnella i Phillipea Schmittera, na tranziciju gleda kao na "određeni interval

¹⁷ Kažem bliži jer iz svoje analize izvode jedan od zaključaka: "rezultati nisu ni dobri ni loši, nego jednostavno logični u smislu da predstavljaju logičan produkt izabranog modela pretvorbe ili, preciznije rečeno, izabrane koncepcije privatizacije" (Rohatinski i Santini, 1994: 18). Autori su u pravu ako misle na to da određeni model pretvorbe i privatizacije ima određene posljedice, ali nisu u pravu ako smatraju da o modelu ovisi hoće li rezultati biti pozitivni ili negativni. Jer svaka obnova kapitalizma nosi negativne rezultate u cjelini.

¹⁸ Dodatni je problem ovdje što na drugome mjestu umjesto o "*economy and policy of transition*" govori o "*economics and politics of transition*" (Lang i Vojnić, 1993: 102, 103). U intervjuu *Danasu* navodi "ekonomiju i politiku prijelaza" (11. 2. 1992.: 25). Ekonomija i ekonomika nisu isto (v. Vranjican, 2009; Polovina i Medić, 1998; Zelenika, 2000), pa nije do kraja jasno koju je od njih imao na umu. Na primjer, ekonomska politika, ekonomika i politička ekonomija pripadaju ekonomiji, odnosno uži su pojam od ekonomije.

promjena između dvaju režima – od jednog prema drugom” (Cifrić, 1996: 136). Dakle, definicija je nešto sadržajnije od definiranja tranzicije pukim, neutralnim prijelazom. Dodaje da je pojam “tranzicija” širi i od termina “postkomunistička društva”, koji je također u uporabi, te da se “odnosi i na ona društva koja teže demokraciji, a prije nisu bila socijalistička, nego su imala neki oblik diktature” (*ibid.*: 139). Autor ovdje misli na latinoameričke zemlje. Inače, zanimljiv članak u kojem se također spominju O’Donnell i Schmitter piše Dejan Jović. Između ostalog ondje navodi da su novi “tranzitolozzi” “reinterpretirali koncept tranzicije, da bi mu dali novo značenje”, a analiza tranzicije postala je pokušaj “predviđanja budućnosti i nuđenja rješenja kako transformirati društvo prema željenom cilju” (Jović, 2010: 50). Dakle, za razliku od spomenutog dvojca koji je bio oprezan u svojim analizama, noviji autori razvijali su teoriju tranzicije kao demokratizacije, “savjetujući političare kako konsolidirati demokraciju u Istočnoj Europi” (*ibid.*: 52). Taj trend osjetio se i u ekonomiji.

Postoje i analize koje idu dalje u označavanju procesa pretvorbe i privatizacije. Miodrag Šajatović, glavni ekonomski kolumnist *Večernjeg lista* 1990-ih, upozorava da je hrvatska javnost “... bez ozbiljne rasprave prihvatila tranzicijski proces iz socijalizma u kapitalizam” (Šajatović, 2001: 364), a naslov je njegove knjige *Povratak u kapitalizam*. Akademik Gordan Družić također piše o povratku na kapitalizam (Družić, 2010: 124). Branko Horvat opet je najdosljednije i najglasnije tvrdio da se radi o obnovi kapitalizma. Tako u jednom od svojih radova piše da “se nalazimo u razdoblju restauracije s odgovarajućim rezultatima...”¹⁹ Prema tome, tranzicija je prijelaz od staroga na novi društveno-ekonomski sistem... a restauracija je povratak s novoga na stari sistem” (Horvat, 2003: 522). U tom kontekstu piše i Đuro Medić: “Početkom devedesetih godina hrvatsko političko i državno vodstvo je započelo obnovu kapitalizma u Hrvatskoj” (Medić, 2010: 116).

Ekonomist Vladimir Lasić upotrebljava koncept *pretvorbe i privatizacije* kao takav, ali je svjestan da je ključni proces bio “oduzimanje vlasničkih prava od onih koji su stvarali kapital... Na osnovi Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća državna je administracija prisvojila sebi pravo da oduzme vlasništvo od zaposlenih, koji su stvorili društveni kapital...” (Lasić, 2000: 111). Ivo Perišin bio je svjestan da “transformacija” nosi opasnost kreiranja “sistema prethodnog stoljeća” (Perišin, 2000: 107). Da je ta opasnost krajnje realna, ukazao je i Vladimir Veselica, pripisujući dio odgovornosti “desno orijentiranoj hrvatskoj dijaspori”. Naime, pod njihovim utjecajem, “umjesto koraka naprijed u smjeru postupne privatizacije, učinjen je korak natrag u smjeru podržavljenja društvenoga vlasništva” (Veselica i Vojnić, 2007: 908).

¹⁹ “U desetljeću 1990.-2000. svjetska se industrija povećala za 30%, a hrvatska se smanjila za 40%. Prema tome, samo u jednom desetljeću zaostajemo za svijetom 70%!” (Horvat, 2003: 522).

Bićanić, u zajedničkom radu s Franičevićem (Bićanić i Franičević, 2003), govori o transformaciji kao o procesu koji je započeo već 1988. u Jugoslaviji. Prva faza trajala je do osamostaljenja Hrvatske 1991. i početka druge faze, odnosno nacionalne transformacije koja je trajala do 2000. Prvu fazu karakterizira proces transformacije koji se provodio sa savezne razine, dok je Hrvatska činila jednu federalnu jedinicu. Cilj saveznih vlasti koje su zagovarale gradualni pristup bilo je jačanje legitimiteta i vjera da će se potencijalnim ekonomskim uspjehom moći riješiti, ili barem smiriti, politička situacija u zemlji. Prema Bićaniću i Franičeviću, stvari se nisu mogle reformirati objektivno, pri čemu je savezna vlast zanemarila upravo nacionalni i politički problem. Drugu fazu transformacije, odnosno pretvorbe i privatizacije u Hrvatskoj karakteriziraju sada već općepoznate činjenice – politička dominacija jedne stranke (HDZ-a), simbioza novih poduzetnika i politike, provođenje procesa u ratnoj situaciji, razne malverzacije, uništavanje poduzeća itd.

U kontekstu prijelaza iz prve u drugu fazu autori postavljaju odlično pitanje i pritom daju lucidnu metodološku postavku. Je li slom Jugoslavije i uspostava samostalnih država posljedica neuspjeha prve tranzicije (ovdje proces nazivaju tranzicijom) ili je to bio nužan (sastavni) dio tranzicijskog procesa? Apstrahirajući od rata i političkih uzroka rata, autori se pitaju je li federacija bila nužna žrtva tranzicije. To pitanje dalje ne analiziraju, ali daju naslutiti potvrđan odgovor, iz razloga što su savezne vlasti bile nepripremljene za političku situaciju, a ekonomski sistem neefikasan. S druge strane, ja na to pitanje u idućem poglavlju dajem drugačiji odgovor. Ipak, dovoljno je konstatirati važnost artikulacije tog pitanja.

Uza sve navedeno, zanimljivo je i opažanje Vojnića koji početkom 2000-ih u svom radu možda čak i najtočnije analizira proces pretvorbe i privatizacije. Vrijedi navesti nekoliko njegovih zapažanja. Najprije piše da iako “transformacijsko, tj. prijelazno razdoblje u političkoj ekonomiji socijalizma označuje prijelaz iz kapitalizma u socijalizam, ... u ovom se slučaju radi o obrnutome procesu, tj. o prijelazu iz socijalizma u kapitalizam. S time su povezane i neke druge terminološke dileme na relaciji tranzicija – restauracija, zato što je pretpostavka za upotrebu prvoga termina kretanje naprijed, a značenje je drugoga termina vraćanje na staro. I premda je u konačnici to pitanje konvencije ostaje činjenica da je u međunarodnim razmjerima opće pravo građanstva dobio termin tranzicija” (Vojnić, 2003: 626). Nešto dalje spominje i “najvažniju spoznaju, da su polazne konceptijske osnove tranzicije definirane u smjeru vraćanja od socijalizma kapitalizmu” (*ibid.*: 627). U nastavku, međutim, nedosljedno piše da je u svom djelovanju zastupao razvijanje teorijskih osnova u smjeru “razvitka društva blagostanja”. Zašto je to nedosljedno?²⁰ Pa ob-

²⁰ Vrlo zanimljivo pitanje postavljeno je Vojniću u već spomenutom intervjuu: “Za Vašeg boravka u Londonu na London School of Economics, jedan je američki ekonomist svjetskog glasa primijetio da su takvi pojedinci kao što ste Vi i takav institut kao što je Vaš više pridonijeli rušenju

novom kapitalizmu ili “prijelazom iz socijalizma u kapitalizam”, da se poslužim Vojničevim riječima, hrvatsko društvo ne može ne realizirati kapitalizam periferije.

Konačno, u svom povećem radu Franičević spominje i transformaciju i hrvatsku tranziciju. Pronicljivo analizira svrhu tranzicije: “nastanak tajkunskog (ortackog) kapitalizma”. Njega karakterizira situacija u kojoj se “ponovno nacionalizira sve što je bilo isključeno iz privatizacije i/ili što nije bilo privatizirano u skladu sa zakonom. Istodobno su visoki HDZ-ovi politički dužnosnici stalno pokazivali svoju naklonost tome da jaki domaći vanjski akteri preuzimaju tvrtke... Tijesne veze između poduzetnika i političara, temeljene na zajedničkim lokalnim identitetima, uvelike su tome pripomogle. Kad su jednom stvorene, na takve strukture ortackog kapitalizma teško je bilo utjecati, čak i u onima rijetkim slučajevima kad bi vlada konačno odlučila ‘kozmetičkim’ zahvatima nešto učiniti protiv ilegalnih privatizacijskih poslova” (Franičević, 2002: 20).

Tom Franičevićevom ocjenom o tajkunskom kapitalizmu, koju je razradio i u radu s Bićanićem (Bićanić i Franičević, 2003; 2000), dolazimo do posljednjeg pitanja ovog poglavlja – o kakvom se kapitalizmu radilo 1990-ih godina? Kao što smo vidjeli, jedni tvrde da je to bio ortacki kapitalizam. Uglavnom se s tom ocjenom slažu Željko Ivanković (2015) i Velibor Mačkić (2017). Pritom Ivankovića zanima druga faza privatizacije, nakon privatizacije pretvorbom. Ta druga faza po njemu ima oblik “inicijalnog prisvajanja (aproprijacije)”, koja je uslijedila “nakon inicijalne alokacije resursa” (Ivanković, 2015: 81). To je zanimljiv koncept koji, tako mi izgleda, ima uporište i u poznatom Savasovu članku gdje ovaj navodi termin i definiciju: “jednostavna apropijacija – ‘misaproprijacija’ državnog poduzeća od strane menadžera (bliskih komunistima... pokušaj komunista da zgrabe ekonomsku kad već ne mogu političku vlast)” (Savas, 1992: 579). Iako je koncept koji upotrebljavaju sličan, bitna je razlika što Savas upozorava da se radi o bivšim komunistima, dok se u Ivankovićevu slučaju ipak radi o ljudima bliskim HDZ-u, a za koje (mislim na rukovodeći sloj) ipak ne možemo reći da su bivši komunisti, odnosno da su pred raspad države obavljali najvažnije ekonomske i političke funkcije. Također, ono što Ivanković vidi kao apropijaciju vlasništva od strane menadžera, ja vidim kao eksproprijaciju radnika ili, bolje rečeno, kao njenu završnu fazu. Oba procesa čine cjelinu, ali naglasak na jednom od njih razotkriva i naglasak na tome analizira li se *prijelaz* ili *povratak* na kapitalizam.

Velibor Mačkić u zanimljivom članku, iz čijeg se pristupa može uočiti da je riječ o autoru mlađe generacije, te jednom od novijih članaka na temu političke eko-

komunizma iznutra nego mnogi pritisci izvana?” Na to je on odgovorio: “Ta je konstatacija točna... Ova antikomunistička orijentacija... pretendirala je na to da znanstvenim djelovanjem ubrza pomake u pravcu veće ekonomske efikasnosti i političke demokratičnosti. A to znači u pravcu tržišnih i političkih sloboda” (Danas, 11. 2. 1992.: 27).

nomije govori o "specifičnom obliku ortačkog kapitalizma" (Mačkić, 2017: 161). Dodaje da se radi još o "ekonomskoj transformaciji" koja nije "tekla od 'plana do tržišta', nego od 'plana do klana'" (*ibid.*: 157).

Cvijanović i Redžepagić govore o "klijentelističkom kapitalizmu", koji vide kao nasljednika "političkog kapitalizma". Tvorac sintagme koja opisuje kasniji socijalistički period u Hrvatskoj (i realni socijalizam) je Josip Županov.²¹ Očito je iz kojeg razloga autori govore o klijentelističkom kapitalizmu, a spominju i izraz "južnoeuropski kapitalizam". Neke su od njegovih karakteristika: "nedovoljna razvijenost institucija, ekonomske performanse (niska konkurentnost)... nedemokratski, simbioza tajkuna i politike, nedovoljna tržišnost privrede" (Cvijanović i Redžepagić, 2011: 361, 367, 368). I politički i klijentelistički kapitalizam (koje su autori analizirali u periodu 1970.-2006.) karakterizira (pre)veliko oslanjanje na državu i politiku. Zanimljivo je da, za razliku od Cvijanovića i Redžepagića koji naglašavaju pojavu masovnog klijentelizma u 1990-ima, Županov tvrdi da politički kapitalizam *nije* nestao u tranziciji, nego je samo "institucionaliziran, oslobođen ideoloških barijera i dimnih zavjesa" (Županov, 1996: 45).

Od navedenih je ekonomista najkritičniji prema procesu pretvorbe i privatizacije bio Kalogjera. Za razliku od Horvata koji je kritičan s lijevih pozicija i Franičevića koji se oslanja na radikalnu političku ekonomiju, Kalogjera kritizira spomenuti proces iznutra, kao aktivni politički sudionik koji je izgubio bitku od Babića i grupe koja je zagovarala podržavljenje. Stoga nije čudno da politiku hrvatske vlade opisuje ovako: "... tek se u izboru strategija počinju prepoznati njihovi socrealistički svjetonazori i centralno-planski instrumenti i zauzimanje za gospodarski razvoj i gospodarsku politiku kao nastavak dosadašnje. Tako, primjerice, umjesto razvoja zasnovanog na slobodnom poduzetništvu i tržištu kao faktorima koji će investirati profitnom logikom, a ne po državnim orijentacijama i prioritetima (na čemu je socijalizam doživio slom), zastupaju privilegirane 'nostelje razvoja', traže beneficirane kamate i selektivne kredite, velike izvozne stimulacije, 'meka monetarna ograničenja', inflatorno financiranje proizvodnje i javne potrošnje itd." (Kalogjera, 1993: 71). Dalje ih naziva i "neosocijalistima". S obzirom na vrijeme u kojem je to pisano i s obzirom na tadašnje okolnosti, ta kritika bila je prilično oštra.

Prema tome, evidentno je da se proces pretvorbe i privatizacije u većoj mjeri analizirao kao divlji, tajkunski, klijentelistički, zapravo kao kriminalni, anomalijski kapitalizam. Smatram da bi se te klasifikacije mogle odbaciti ako bismo prihvatili

²¹ To je, prema Županovu, "kapitalizam koji se ne zasniva na poduzetništvu, već klijentelizmu, sprezi novopečenih kapitalista... s vlašću, mafijaštvu i korupciji... Tranzicija može imati svoj povijesni smisao samo kao razdoblje prijelaza... iz političkog kapitalizma u poduzetnički kapitalizam" (Županov, 1996: 45).

koncept prvobitne akumulacije kapitala u kontekstu obnove kapitalizma. Naime, razne malverzacije, kvazikriminalno i kriminalno djelovanje, čvrsta povezanost i simbioza poduzetnika i politike, tajkunizacija, osiromašenje mase stanovništva – bez iznimke su sastavni dijelovi procesa prvobitne akumulacije. Stoga nema previše smisla pozivati na odbacivanje simbioze politike i poduzetnika ili na borbu protiv poslovnih malverzacija u cilju boljih rezultata prvobitne akumulacije. To još više vrijedi za teorijske pokušaje konstruiranja takvih modela. Kad Franičević navodi da sintagma “ortački kapitalizam” označava “uske veze između političara i poduzetnika, njihove korupcionaške mreže, instrumentalizaciju politike u partikularne svrhe, traganje za rentom (*rent-seeking*) itd.”, što drugo opisuje nego proces nastanka (obnove) kapitalizma (Franičević, 2002: 8)? I sam je toga svjestan kada na drugome mjestu pojašnjava da su to sve “glavna obilježja odnosno sastojci kapitalizma u nastajanju” (*ibid.*: 10). Naravno, moguće je da Franičević, pa tako i drugi autori ortačkim kapitalizmom, klijentelističkim kapitalizmom označavaju nastajanje kapitalizma suvremenijom terminologijom, što može biti posljedica odbacivanja marksističkog kategorijalnog aparata. U tom slučaju poželjno bi bilo to naglasiti, jer ako se faza prvobitne akumulacije definira kao pogrešni ili nepravedni kapitalizam, gube se iz vida inherentnosti obnove kapitalizma i vrlo se lako prelazi u obranu spomenutog procesa u ime boljeg, “poštenijeg” kapitalizma.

4. Inicijalna uloga (hrvatske) države u prvobitnoj akumulaciji kapitala

U ovom poglavlju referiram se na već spomenuti tekst pogovora slovenskog sociologa Rastka Močnika knjizi *Nova država za nov svetovni red* (Močnik, 2017). Iz inače odličnog pogovora izdvojit ću dijelove koji su neposredno povezani s temom uloge nacionalne države u obnovi kapitalizma. Močnikova teza je da su kapitalizam obnovile nacionalne države i birokracije na njihovom čelu, i to prije nego što se formirala kapitalistička klasa. Dakle, svojevrsnu ulogu kapitalističke klase preuzele su te države. To je naizgled u neskladu s marksističkom teorijom (i shemom). Međutim, dovoljno je vidjeti bilo koji jugoslavenski udžbenik političke ekonomije kapitalizma i socijalizma (npr. v. *Politička ekonomija socijalizma*, 3. izdanje, Zagreb, 1983) gdje se govori o proizvodnim odnosima i proizvodnim snagama, o tome da kapitalizam, razvojem proizvodnih snaga prethodnog društva, kao proces biva sankcioniran razvojem i nastankom kapitalističke klase koja onda realizira socijalnu revoluciju itd. U primjeru jugoslavenskih zemalja, pa i Hrvatske, imamo drugačiju situaciju. Hrvatska država uspostavlja kapitalizam i stvara uvjete za nastanak kapitalističke klase, a pritom i sama stvara tu klasu. Ukoliko bismo se koristili terminima *proizvodne snage* i *proizvodni odnosi*, mogli bismo konstatirati da je tu učinjen korak unatrag i da su proizvodni odnosi u okviru društvenog vlasništva ukinuti u korist privatnog vlasništva, čiji su onda odnosi nametnuti razvijenijim proizvod-

nim snagama. Ta diskrepancija očito se morala razriješiti tako što su drastično uništene proizvodne snage, što se manifestiralo u deindustrijalizaciji.²²

U kojem smislu država obnavlja kapitalizam? Močnik kaže: u dvostrukom. Prvo tako što ukida državno uređenje, u našem slučaju SR Hrvatsku, koja se temeljila na socijalističkom samoupravljanju u radnim kolektivima i društvenom upravljanju društvenim djelatnostima. I drugo, nasilnim podržavljenjem društvenog vlasništva od strane nove nacionalno-buržoasko države. Čitatelj sad može prigovoriti da nema govora o nasilju jer je rat nastupio tek nakon prvih privatizacijskih procesa itd. Međutim, ovdje se misli na sam čin države koja razvlašćuje neposredne proizvođače od sredstava za proizvodnju u prvom redu. Ovaj čin je suštinski nasilan, neovisno o njegovom naknadnom intenzitetu ("privatizacijska pljačka"), koji se onda u analizi ne javlja kao iznimka, kao lanac ekscesa, nego upravo kao sastavni (i dosljedni) dio spomenutog procesa. Prema tome, političke birokracije iskoristile su tadašnje federalne jedinice, koje su već i tako bile kontrolirale (konfederalizacijske tendencije jačale su, posebno nakon Ustava 1974.).²³ Radilo se o objektivnom procesu, kojem nakon što politički otpor samoupravljača nije bio organiziran ili barem dobro organiziran – više nije bilo alternative.

Prelazim na sažetu analizu uloge hrvatske države u prvobitnoj akumulaciji kapitala. Nadam se da ću utjecati na ispravljanje zabluda starih sada već više od četvrt stoljeća, koje navode da bi privatizacijski procesi bili uspješniji da je hrvatska vlada provodila ove, a ne one politike, da je hrvatska vlada otpočetka pristupila čitavom procesu ovako, a ne onako.

Odmah treba naglasiti da iako se, u krajnjoj instanci, uzroci raspada Jugoslavije nalaze u političkoj ekonomiji (v. npr. Woodward, 1995), u konačnici je prevagnula politička borba. Dakle, politika u ovom slučaju ima primat. Činjenica koja je često zanemarena jest da je HDZ pobijedio zato što je bio najviše organizirana i najviše pripremljena stranka (pokret) u odnosu na ostale opozicijske konkurente. Čak i da je u tome imao pomoć unutrašnjih struktura, i dalje je bio potreban ogroman politički rad da bi ga te strukture prepoznale kao onoga kojem vrijedi dati podršku. S druge strane, pobjeda HDZ-a ne bi značila i njegovu parlamentarnu dominaciju da je rukovodstvo SKH (Ivica Račan) izabralo proporcionalni izborni zakon, kakav je, na primjer, bio u Sloveniji. Jasno, dominacija u Saboru i mjesto predsjednika Republike,²⁴ odnosno to što je ista politička stranka osvojila ključne državne

²² Utoliko Cvijanović i Redžepagić nisu u pravu kada tvrde da je tranzicija "koincidirala" s deindustrijalizacijom (Cvijanović i Redžepagić, 2011: 367). Deindustrijalizacija je direktna posljedica tranzicije, ma u kojem obliku da se ona realizirala.

²³ Na primjer, o samostalnoj vanjskoj politici pojedinih republika, posebno Slovenije i Hrvatske, u okviru SFRJ pisao je Dejan Jović (2017).

²⁴ Te razlike u odnosu na Sloveniju, koja je imala predsjednika Milana Kučana koji je bio reformirani komunist te demokratsku koaliciju na čelu s Lojzetom Peterleom (koji nije bio član

funkcije, moralo je presudno utjecati na daljnja zbivanja u zemlji. Iako je HDZ na vlast došao kao stranka koja je najglasnije zagovarala borbu za hrvatsko nacionalno pitanje²⁵ (najprije konfederacija, pa onda samostalna Hrvatska, a ako ne ide tako, onda borba za samostalnu Hrvatsku), ali koja se i najdirektnije suprotstavljala Miloševićevoj namjeri recentralizacije savezne države, njegov je ekonomski program bio izričit. Deseta i jedanaesta točka programske deklaracije donijete na osnivačkoj skupštini 17. lipnja 1989. navode: "... svaka država pa i SR Hrvatska *ima suvereno pravo da bira* svoj gospodarski, politički, društveni i kulturni sustav u skladu s voljom svog naroda bez bilo kakvog miješanja, pritisaka ili prijetnje izvana;... HDZ drži da valja najozbiljnije razmotriti veličinu odliva nacionalnog dohotka iz Hrvatske po različitim osnovama. Uza sve uvažavanje potrebe solidarnosti radi bržeg razvitka nerazvijenih, pa i zajedničkih interesa, nedopustivo je da to ide na štetu životnih interesa hrvatskog naroda" (Tuđman, 1995: 34, 35; kurziv D. B.). Zahtjev za biranjem "svog gospodarskog, političkog, društvenog i kulturnog" sistema zapravo je presedan. On je označavao potencijalni (ako se realizira) početak raskida s jugoslavenskim društveno-ekonomskim sistemom. Zatim u svom poznatom govoru 24. veljače 1990. u sklopu Prvog sabora HDZ-a u Lisinskom, u dijelu pod nazivom *Gledišta HDZ-a o nekim bitnim pitanjima u predstojećim izborima* (*ibid.*: 72), Tuđman eksplicitno zagovara privatno vlasništvo i slobodno tržište, a zahtijeva ukidanje društvenog vlasništva (*ibid.*: 74). Slične poruke upućene su hrvatskom društvu i na inauguracijskom govoru u Saboru SR Hrvatske 30. svibnja 1990.²⁶

Prema tome, osvajanjem političke vlasti HDZ je započeo i osvajanje državno-administrativnog aparata. Već te godine konsolidirat će svoju vlast, a u tome će mu pomoći i jačanje napetosti s hrvatskim Srbima. Tako je na površini veliku medijsku pozornost, a onda i pozornost većeg dijela društva, zadobio budući hrvatsko-srpski sukob. Analizirajući proces političke demokratizacije u okviru kojeg je HDZ i osvojio vlast, Mirjana Kasapović razlikuje dvije faze (Kasapović, 1996: 88, 89). Prva faza (od trenutka raspada SKJ u siječnju 1990.) obuhvaćala je "razdoblje 'unutar-

Saveza komunista Slovenije), dotaknuo se Jović u članku o slovensko-hrvatskom prijedlogu konfederacije (v. Jović, 2008).

²⁵ Ovdje ne mogu ulaziti u elaboraciju forme i sadržaja nacionalnog pitanja. Ali evo nekih podataka: "U analizi koju su u izbornom periodu proveli istraživači *Danasa* o učestalosti izgovorenih pojmova 'Hrvatska', 'demokracija', 'država', 'pravo' i 'sloboda', rezultati su sljedeći: kod HDZ-a 33% riječi gravitira oko pojma 'Hrvatska' (uključujući taj pojam) i daleko je prvi od navedenih pojmova, kod Koalicije narodnog sporazuma (KNS) je to 19%, a SKH-SDP tek 10%" (Birač, 2019).

²⁶ Kako to zvuči, čitatelj se može uvjeriti u snimci od 30. svibnja 1990. Još je direktniji drugi lider HDZ-a Stipe Mesić kada kao novoizabrani šef prve HDZ-ove vlade govori o ekonomskom programu koji uključuje stimuliranje privatnog vlasništva na štetu društvenog, uz druge izjave koje *de facto* znače obnovu kapitalizma (<https://www.youtube.com/watch?v=3f7GCZNVubk>).

njeg osamostaljivanja' Hrvatske unutar bivše jugoslavenske federacije". To je zapravo značilo gotovo posve "samostalnu politiku republičkog vodstva, na koju više nisu utjecala savezna partijska i državna tijela". Ta faza trajala je do referenduma 19. svibnja 1991. Druga faza započela je nakon toga i označavala, između ostalog, "daljnju unutarnju transformaciju političkog i privrednog sustava". Dalje Kasapović razlikuje i dvije faze "upravljane tvorbe političkih institucija" (*ibid.*: 94, 95). Prva je trajala od siječnja 1990. do pobjede HDZ-a, odnosno do svibnja 1990. Nju karakterizira "odlučan utjecaj koji je na tvorbu prvih demokratskih političkih institucija imala stara politička elita, odnosno reformirana komunistička organizacija". Taj se utjecaj najviše osjetio u sferi spomenute demokratizacije (pa i inzistiranju na višestranačkim izborima), ali stvorio je i pretpostavke za daljnje uvođenje privatnog vlasništva i obnovu kapitalističkih odnosa. Druga faza trajala je od dolaska HDZ-a na vlast do usvajanja novog hrvatskog ustava u prosincu 1991., a presudan utjecaj ovdje je imala "nova politička elita", tj. HDZ.

Istovremeno su u pozadini napredovali ekonomski procesi. Kako je pisao Bićanić, Hrvatska je bila "prva država-sljednica koja je donijela privatizacijsku legislativu". Zakonski okvir sastojao se od sljedećih zakona i uredbi: Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o agenciji Republike Hrvatske za restrukturiranje i razvoj, Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o hrvatskom fondu za razvoj, Uredbe o načinu zaštite interesa Republike Hrvatske u postupku pretvorbe društvenog vlasništva u druge oblike vlasništva i Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća. Ti su zakoni redefinirali savezni institucionalni okvir uspostavljajući privatizacijsku agenciju i razvojni fond Hrvatske (Bićanić, 1993: 425).

Privatizacija je u početku bila inicirana u dvije faze.²⁷ Prva faza označavala je "autonomnu privatizaciju" jer je proces iniciralo individualno poduzeće, a druga je bila privatizacija odozgo jer je to činio novoosnovani fond (*ibid.*: 426). Suprotnost privatizaciji odozgo bilo je osnivanje malih i srednjih poduzeća, dakle 'odozdo'. Društvena poduzeća mogla su do 30. lipnja 1992. samostalno predlagati svoj program privatizacije, a poslije toga datuma za to je ovlaštena samo Agencija. I, kako dalje navodi Kalogjera, Agencija za restrukturiranje (kasnije Fond za privatizaciju) bila je nadležna pratiti proces privatizacije i donijeti konačnu odluku o programu

²⁷ Ovdje ne planiram opisivati sve privatizacijske faze. Naveo sam već da se u radu neću baviti kvantitativnom analizom i da neću ponavljati najveći dio ekonomskih analiza. Mogu tek spomenuti podjelu Marijana Gregureka koji privatizaciju u Hrvatskoj dijeli na četiri faze: prva (1991.-1994.), druga (1994.-1998.), treća (1998.-2000.) i četvrta (2000.-) (Gregurek, 2001: 156), s tim da prvu dijeli na već spomenutu privatizaciju od strane poduzeća i od strane Agencije. Nešto drugačiju podjelu imaju Ivo Družić i Tomislav Gelo – u "tri koraka": prvi korak (1991.-1993.), drugi korak (1994.-1997.) i treći korak (1998.) (Družić i Gelo, 2006: 122, 124, 126). Privatizaciju nakon 2000. nisu naveli kao četvrti korak vjerojatno zato što su analizirali godine obnove kapitalizma.

privatizacije za svako poduzeće pojedinačno, te je mogla prihvatiti, odbaciti, mijenjati visinu procjene i arbitrarno odlučivati o svim uvjetima prodaje. To su izuzetno važne odredbe, a posebno sljedeća: “Agencija, odnosno Fond, *ima diskrecijsko pravo* da u svakom društvenom poduzeću, koje je do kraja pretvorbe djelovalo kao samoupravno poduzeće, s radničkim savjetom kao glavnim organom upravljanja, dok je u fazi pretvorbe, imenuje Upravni odbor i time ga preuzme pod svoju kontrolu” (Kalogjera, 1993: 77; kurziv D. B.). Tome možemo pridodati i Kalogjerino mišljenje da “Zakon o pretvorbi... polazi... od pogrešne pretpostavke da je država vlasnik društvenog kapitala, da ga može samo ona prodavati, ne dijeliti, i da je jedino ona ovlaštena utvrđivati i potvrđivati uvjete prodaje, od cijene do rokova i načina isplate” (*ibid.*: 76). Tko je pročitao Zakon, nema problema s tom interpretacijom. Ovdje se vide i zakonske sankcije skorijeg nasilnog čina razvlaštenja radnika. Horvat je ovdje neizostavan jer je vrlo dobro raskrinkao nelogičnosti formalnog procesa i proces u suštini. Dokazuje da je i sam čin pretvorbe protuustavan jer je prema ustavu vlasništvo zaštićeno, a hrvatska je država to vlasništvo “prigrabila” i za to još izmislila lažan termin pretvorba umjesto podržavljenje (Horvat, 2007: 296, 297).

Stvar u suštini ostaje ista bez obzira na uspješne primjere privatizacije kroz “pretvorbu”, a i u kasnijem periodu. Tomu je tako iz istog razloga iz kojeg ni razne opomene ili sugestije ekonomista (pa ni Kalogjere, u krajnjoj liniji) nisu mogle ništa promijeniti – vlast je pripadala HDZ-u, a ne nekom drugome. I HDZ je imao ekonomski program čiji bi glavni zadatak bio ukidanje društvenog vlasništva. Moguće je da bi neka druga opozicijska stranka realizirala obnovu kapitalizma na drugačiji, “pošteniji” način. Međutim, da bi ta stranka došla na vlast i u ekonomskoj sferi, morala je na vrijeme prepoznati da je upravo politička situacija presudna i da treba pripremati političku borbu. Ovako je na vlast došla u cjelini najspremnija i prokapitalistička stranka te time nametnula “svoju” realizaciju prvobitne akumulacije kapitala.

Prema tome, u procesu političke demokratizacije uočljive su sukobljene tendencije u okviru šire dinamike kontinuiteta. Birokracija čvrsto probija put prema obnovi kapitalizma, stvara uvjete u kojima je ukidanje društvenog vlasništva neizbježnost. Za potrebe ovog teksta podijelit ću je na socijal-reformističku (socijalizam na riječima, protržišna reforma na djelu) i na nacionalističko-kapitalističku (nacionalizam na riječima, kapitalizam na djelu). Iako obje tendencijski djeluju prema obnovi kapitalizma, ispostavilo se da je bilo presudno likvidirati društveno vlasništvo i sistem čiji je ono okosnica, nego li postupno razvijati kapitalističke odnose (uz pluralizam vlasništva) na saveznoj razini, pa s vremenom uvažiti rezultate. Potonje bi bilo u skladu s agendom posljednjeg saveznog premijera. Drugim riječima, kapitalizam u Jugoslaviji bilo je moguće obnoviti tek mehanizmom nacionalnih država. Pritom je suštinski kontinuitet djelovanja na obnovi kapitalizma (drugačijim sredstvima) ipak sadržavao unutarnji sukob, koji je na površini poprimao oblik političke borbe.

5. Zaključak

U radu sam najprije proveo polit-ekonomsku analizu procesa pretvorbe i privatizacije. Hrvatska tranzicija jedna je od inspirativnijih tema hrvatske ekonomske znanosti, pa je njoj posvećen velik broj stranica znanstvenih časopisa i knjiga. Ipak, to ne znači da je i sama politička ekonomija u tom kontekstu kvalitativno napredovala. Svrha je ovog rada da pridonese znanosti političke ekonomije hrvatskog kapitalizma.

Naime, proces hrvatske tranzicije bio je zapravo proces obnove kapitalizma. Obnova kapitalizma ne samo kao ekonomskog sistema, kako ga ograničeno analiziraju ekonomisti, nego i kao društveno-ekonomskog sistema odvijala se prvobitnom akumulacijom kapitala. Taj tektonski poremećaj obilježile su dvije karakteristike. Razvlaštenje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju (radnika od društvenog vlasništva) uvijek prate malverzacije, simbioza poduzetnika i politike, nasilje, pljačke i ostale pojave najmanje ekonomskog karaktera. Fokusirajući se na drugu stranu procesa, ekonomisti su zanemarili prvu i suštinsku stranu, da je uspostava kapital-odnosa nemoguća bez razvlaštenja radnika.

Da bih izdvojio inicijalnu ulogu države u procesu prvobitne akumulacije kapitala, morao sam provesti dvije glavne analize. Najprije sam napravio kratak pregled raznih ekonomskih analiza triju zajedničkih točaka na temelju obrađenih članaka: o nužnosti suradnje ekonomske znanosti s nositeljima ekonomskih politika, o tome da su gotovo svi ekonomisti bili uvjereni u efikasnost novog sistema u odnosu na socijalističku ekonomiju i o tome da je veći dio ekonomista obrađenih u ovom radu zapravo bio ideološki pristran. Druga glavna analiza bila je kritička i kao takva ključna za razvijanje postavki pomoću kojih sam analizirao ulogu države u procesu obnove kapitalizma u Hrvatskoj. Kritički sam se osvrnuo na važno polit-ekonomsko pitanje, odnosno dilemu – mogu li se pretvorba i privatizacija svrstati pod tranziciju prema kapitalizmu (novom društvu) ili pod restauraciju kapitalizma (kapitalizma periferije kakav je egzistirao između dva svjetska rata). Ustanovio sam da je ispravniji naziv obnova (restauracija) kapitalizma jer se prvobitnom akumulacijom kapitala i razvlaštenjem radnika ne stvara novi, nego obnavlja stari, već viđeni sistem. Dakle, tu se naprosto ne radi o divljem, tajkunskom ili nepoštenom kapitalizmu, nego o procesu nastajanja, tj. obnove kapitalizma kao takvog.

Sukladno tome, kritički sam analizirao i pitanje ekonomske uloge države. Ograničeno gledanje ekonomista na ulogu države kao ekonomskog subjekta te kao političkog objekta navelo ih je da zanemare presudan paradoks: teorijski su razradili zahtjev za micanjem države iz privrede, istovremeno zahtijevajući stabilizaciju tranzicijskih procesa. Stabilizacija procesa u datim okolnostima značila je stabilizaciju tadašnje vlasti, odnosno konsolidaciju državne intervencije.

Te spoznaje omogućile su mi konkretizaciju analitičke sheme Rastka Močnika o mehanizmu nacionalnih država kod obnove kapitalizma. Njihova je uloga dvostruka. Najprije su ukinule državno-pravnu formu socijalističkih republika, da bi potom kao nacionalno-buržoasko države izvršile historijski presudan korak prema razvlaštenju svojih građana. Na primjeru hrvatske države pokazao sam ključne tendencije koje su imale za posljedicu inicijaciju prvobitne akumulacije kapitala, a onda i obnovu kapitalizma.

LITERATURA

- Babić, Mate. 1993. The Problems of Transition from a Socialist to a Market Economy in Yugoslavia, u: Mario Baldassarri i Robert Mundell (ur.), *Building the New Europe Volume 2: Eastern Europe's Transition to a Market Economy*, Palgrave Macmillan, London: 331-344.
- Baletić, Zvonimir. 1995. Od dezinflacije ka razvoju, *Ekonomija*, (1) 4-5: 205-238.
- Bićanić, Ivo. 1993. Privatization in Croatia, *East European Politics and Societies: and Cultures*, (7) 3: 422-439.
- Bićanić, Ivo i Franičević, Vojmir. 2000. *Dismantling Crony Capitalism: The Case of Croatia*, CERGE-EI, Research Seminar Series 1999-2000, Prag.
- Bićanić, Ivo i Franičević, Vojmir. 2003. *Understanding Reform: the Case of Croatia*, The wiiw Balkan Observatory, Working Papers, 33: 1-46.
- Birač, Dimitrije. 2019. Prilog analizi političkih govora Slobodana Miloševića (28.6.1989.) i Franje Tuđmana (24.2.1990.), *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 9 (3): 57-86.
- Buturac, Goran. 2014. Država i ekonomija: gdje je Hrvatska?, *Ekonomski pregled*, (65) 6: 513-540.
- Cifrić, Ivan. 1996. Tranzicija i transformacija – između norme i prakse, *Socijalna ekologija*, (5) 2: 135-153.
- Cvijanović, Vladimir i Redžepagić, Denis. 2011. From political capitalism to clientelist capitalism. The case of Croatia?, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, (29) 2: 355-372.
- Čulo, Ivica, Mahaček, Dubravka i Filipović, Andrija. 2004. Transformacija društvenih poduzeća u Republici Hrvatskoj, *Ekonomski vjesnik*, (17) 1-2: 135-158.
- Domović, Roman. 2013. Autentičnost sintagme “200 obitelji”, *National Security and the Future*, (14) 2: 19-44.
- Donnorummo, Bob. 1998. The State and the Transitions in Eastern Europe, *Zagreb International Review of Economics & Business*, (1) 2: 47-63.

- Dragičević, Adolf. 2005. *Svjetski izazov Hrvatskoj*, Razlog, Zagreb.
- Dragičević, Mirjana. 2004. Model upravljanja i uspjeh tranzicije, *Politička misao*, (41) 3: 119-131.
- Družić, Gordan. 2004. *Hrvatska obratnica – Stanje i perspektive hrvatskoga gospodarstva*, Golden Marketing - Tehnička knjiga, Zagreb.
- Družić, Gordan. 2010. Hrvatska jučer, danas, sutra, u: Medić, Đuro i Radošević, Dubravko (ur.), *Politička ekonomija posttranzicijskih zemalja*, skripta: 124-138.
- Družić, Ivo. 2007. Progress and Regress Symmetry of the Croatian Economy, *Ekonomski pregled*, (58) 3-4: 131-157.
- Družić, Ivo i Gelo, Tomislav. 2006. SWOT analysis & privatization in Croatia, *Ekonomski anali*, 168: 121-136.
- Dujšin, Uroš. 1995. U očekivanju sudbonosnih obrata, *Ekonomija*, (1) 4-5: 269-275.
- Franičević, Vojmir. 1999. Privatization in Croatia, *Eastern European Economics*, (37) 2: 5-54.
- Franičević, Vojmir. 2002. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj, *Politička misao*, (39) 1: 3-34.
- Gregurek, Miroslav. 2001. Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, (52) 1-2: 155-188.
- Haramija, Predrag i Njavro, Đuro. 2016. Tranzicija i njezini rezultati – zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja, *Obnovljeni život*, (71) 4: 515-528.
- Horvat, Branko. 2000. Minimalni program izlaska iz krize, *Ekonomski pregled*, (51) 5-6: 419-432.
- Horvat, Branko. 2002. *Kakvu državu imamo, a kakvu državu trebamo?*, Prometej, Zagreb.
- Horvat, Branko. 2003. Terminologija, *Ekonomski pregled*, (54) 5-6: 521-523.
- Horvat, Branko. 2007. *Dinamični gospodarski razvoj*, Dom, Zagreb.
- Ivanković, Željko. 2009. *The Transformation of the Property Regime in Croatia and Slovenia*, The Australian National University, dostupno na: <https://pdfs.semanticscholar.org/db0e/8acc1d70a2e63e6eca1cd403674e3825e08e.pdf> (pristup 15. 2. 2020).
- Ivanković, Željko. 2015. Hrvatska privatizacija kao inicijalna aproprijacija, *Političke perspektive*, (5) 1: 67-83.
- Jović, Dejan. 2008. The Slovenian-Croatian Confederal Proposal: A Tactical Move or an Ultimate Solution?, u: Lenard J. Cohen i Jasna Dragović Soso (ur.): *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Prude University Press, West Lafayette: 249-280.

- Jović, Dejan. 2010. Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From *Transition from to Transition to*, *Politička misao*, (47) 5: 44-68.
- Jović, Dejan. 2017. Analiza vanjske politike socijalističke Jugoslavije: akteri i strukture, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (14) 1: 147-169.
- Jurčić, Ljubo. 2010. Hrvatska – atipičan model gospodarenja, *Ekonomski pregled*, (61) 12: 852-880.
- Jurčić, Ljubo i Vojnić, Dragomir. 2011. Quo Vadis Croatia? Od samoupravnog socijalizma i društva blagostanja preko ekonomije tranzicije do divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma – Hrvatska na putu u Europsku uniju, *Ekonomski pregled*, (62) 12: 787-826.
- Kalogjera, Dražen. 1993. Privatizacija u stabilizaciji i razvoju hrvatskog gospodarstva, *Društvena istraživanja*, (2) 1: 51-86.
- Kasapović, Mirjana. 1996. Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj, *Politička misao*, (32) 2-3: 84-99.
- Katunarić, Vjeran. 2004. Vrijediti i koštati: sociokulturne pretpostavke tranzicije u novijim radovima hrvatskih ekonomista, *Društvena istraživanja*, (13) 1-2: 147-168.
- Kiss, Yudit. 1993. Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi, *Društvena istraživanja*, (2) 1: 3-30.
- Lang, Rikard i Vojnić, Dragomir. 1993. Privatization, Market Structure and Competition: A Progress Report on Croatia, u: Christopher T. Saunders (ur.), *The Role of Competition in Economic Transition*, Palgrave Macmillan, London: 101-123.
- Larise, Dunja. 2011. Tranzicija prema kakvoj demokraciji?, *Politička misao*, (48) 4: 71-97.
- Lasić, Vladimir. 2000. Koncept modela privatizacije u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, (51) 1-2: 107-117.
- Mačkić, Velibor. 2017. Hrvatski ekonomski model kroz leće političke ekonomije: singularnost ili komplementarnost, u: Tvrtko Jakovina (ur.), *Dvadeset pet godina hrvatske neovisnosti – Kako dalje?*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb: 155-170.
- Mandel, Ernest. 1970. *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Marx, Karl. 1947. *Kapital I*, Kultura, Zagreb.
- Marx, Karl. 1972. *Teorije o višku vrijednosti II., III.*, Prosveta: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.
- Marx, Karl. 1979. *Osnovi kritike političke ekonomije*, Prosveta: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd.
- Medić, Đuro. 2010. Uzroci tranzicijske krize u Hrvatskoj, u: Đuro Medić i Dubravko Radošević (ur.), *Politička ekonomija posttranzicijskih zemalja*, skripta: 115-123.

- Medić, Đuro i Radošević, Dubravko (ur.). 2010. *Politička ekonomija posttranzicijskih zemalja*, skripta.
- Močnik, Rastko. 2017. Kakšna država za kakšen svetovni red?, u: Carlos Villa, *Nova država za nov svetovni red*, Založba CF, Ljubljana: tekst autora.
- Orsag, Silvije. 1995. Zamisli o modelu daljnje privatizacije hrvatskog gospodarstva, *Ekonomija*, (1) 4-5: 277-280.
- Perišin, Ivo. 2000. *Financijski mehanizam i hrvatska zbilja*, Brabat, Zagreb.
- Polovina, Svetislav i Medić, Đuro. 2002. *Osnove ekonomije*, Medinek, Zagreb.
- Preobraženski, Jevgenij. 1983. *Nova ekonomika*, Cekade, Zagreb.
- Puhovski, Žarko. 1993. The Wizard of Oz Unveiled, u: Žarko Puhovski, Ivan Prpić i Dragomir Vojnić (ur.), *Politics and Economics of Transition*, Informator, Zagreb: 11-19.
- Ribnikar, Ivan. 1993. Ukidanje društvenog vlasništva (uopće i prvenstveno u Sloveniji), *Društvena istraživanja*, (2) 1: 31-49.
- Ribnikar, Ivan i Koša, Marko. 2011. Transition, privatization and monetary arrangements in the countries founded on the territory of former Yugoslavia, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, (29) 2: 333-353.
- Rocco, Fedor. 1995. Stanje i izgledi hrvatskog gospodarstva, *Ekonomija*, (1) 4-5: 281-285.
- Rohatinski, Željko i Santini, Guste. 1994. *Pretvorba – Odakle dolazimo... kamo idemo?*, RIFIN, Zagreb.
- Rosdolsky, Roman. 1975. *Prilog povijesti nastajanja Marxova "Kapitala": nacrt "Kapitala" iz 1857-1858.*, Komunist, Beograd.
- Santini, Guste. 2001. *Bespućima ekonomske politike (tranzicija samoupravnog u tržišni model privređivanja)*, Binoza-Press, Zagreb.
- Santini, Guste. 2007. *Iluzija i stvarnost hrvatskog gospodarstva*, RIFIN, Zagreb.
- Savas, Emanuel. 1992. Privatization in Post-Socialist Countries, *Public Administration Review*, (52) 6: 573-581.
- Sirotković, Jakov. 1995. Razvojne komponente ekonomske politike Hrvatske, *Ekonomija*, (1) 4-5: 297-302.
- Stipetić, Vladimir. 1995. Pretvorba – pokušaj makroekonomske analize učinaka, *Ekonomija*, (1) 6-7: 425-436.
- Stipetić, Vladimir. 2005. Laissez-faire kao ekonomska politika Hrvatske? (Prilog razmatranju hrvatske gospodarske politike u minulih 25 godina), u: *Zbornik Ekonomska politika Hrvatske u 2006.*, Inženjerski biro, Zagreb: 1-65.
- Šajatović, Miodrag. 2001. *Povratak u kapitalizam*, MASMEDIA, Zagreb.
- Šonje, V. i Čučković, N. 2004. Ekonomija i sociologija: budi se novi dijalog?, *Društvena istraživanja* 13 (6): 1181-1196.

- Trocki, Lav. 1973. *Izdana revolucija*, Otokar Keršovani, Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1989. *Programska deklaracija osnivačke skupštine Hrvatske demokratske zajednice*, 17. lipnja.
- Tuđman, Franjo. 1990. *Programske zasade i ciljevi HDZ-a*, 24. veljače.
- Tuđman, Franjo. 1995. *S vjerom u samostalnu Hrvatsku*, Narodne novine, Zagreb.
- Veselica, Vladimir i Vojnić, Dragomir. 2007. Quo vadis Croatia? Politika, ekonomska politika i ekonomska znanost, *Ekonomski pregled*, (58) 12: 899-940.
- Vojnić, Dragomir. 1994. Europski integracijski procesi i zemlje u tranziciji s posebnim osvrtom na Hrvatsku i bivšu Jugoslaviju, *Ekonomija*, (1) 1-3: 23-54.
- Vojnić, Dragomir. 1995. Pretvorba – odakle dolazimo... kamo idemo?, *Ekonomija*, (1) 6-7: 437-453.
- Vojnić, Dragomir. 2003. Ekonomija i politika tranzicije u praksi – Gdje je Hrvatska?, *Ekonomski pregled*, (54) 7-8: 621-650.
- Vojnić, Dragomir i Puhovski, Žarko. 1993. The Economic and Political Dimensions of the Transition, u: Žarko Puhovski, Ivan Prpić i Dragomir Vojnić (ur.), *Politics and Economics of Transition*, Informator, Zagreb: 35-47.
- Vranjican, Stjenko. 2009. *Politička ekonomija*, Pravni fakultet, Zagreb.
- Woodward, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey.
- Zdunić, Stjepan. 2000. Tranzicijska kriza i politika izlaza, *Ekonomski pregled*, (51) 9-10: 809-828.
- Zelenika, Ratko. 2000. *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Ekonomski fakultet, Rijeka.
- Županov, Josip. 1996. Komunističko nasljeđe i izgledi ljevice, *Politička misao*, (33) 2-3: 42-46.

Internet

- Mandel, Ernest. 1967. *Yugoslav Economic Theory*, dostupno na: <https://www.marxists.org/archive/mandel/1967/04/yugoththeory.html> (pristup 11. 10. 2019).
2. *Vlada RH*, <https://vlada.gov.hr/o-vladi/clanovi-vlade/sazivi-vlada-93/2-vlada-rh/192> (pristup 13. 10. 2019).
- Proslava dana državnosti 30. svibnja 1990.*, <https://www.youtube.com/watch?v=3f7GCZNVubk> (pristup 20. 8. 2019).

Ostala literatura

- Danas*, 11. veljače 1992.

Dimitrije Birač

POLITICAL ECONOMY OF CROATIA:
RESTORATION OF CAPITALISM
AS "TRANSFORMATION" AND "PRIVATIZATION"

Summary

The paper deals with various analyses by Croatian economists of the so-called process of transformation and privatization in the 1990s. In recent decades, especially since the first multi-party parliamentary elections in April 1990, the process of political-economic transformation has not only decisively changed the socio-economic structure of Croatia, but also influenced the Croatian political-economic thought. By reviewing works by Croatian economists, political economists and sociologists, this paper has the ambition to make a contribution to a new approach of studying the process of transformation and privatization. This paper develops the thesis that the process of transformation and privatization was essentially a restoration of capitalism through primary accumulation of capital. What is also called wild capitalism, cronyism, and even tycoon capitalism – was in fact the usual course of the emergence and development of peripheral capitalism. Its specific feature is connected with the nation-state which had the role of system-maker as well as ruling-class-maker, rather than the other way around – that the ruling class had created its own state and economic system. At the same time, we reject as simplified various conclusions that the transformation and privatization process should have been and could have been more just and fair. In the end, one can better understand the paradox of Croatia starting the process of transformation and privatization as one of the countries with the best features and finishing as one of the most unsuccessful examples.

Keywords: Transformation, Privatization, Capitalism, Primary Accumulation of Capital, Nation-State

Dimitrije Birač je doktorski student na doktorskom studiju politologije na Fakultetu političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

Kontakt: **Dimitrije Birač**, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Mažuranićev trg 6, 10000 Zagreb. E-mail: dimitrije.birac@snv.hr